

Klara Buršić-Matijašić

Neki aspekti naselja i nastambi u Istri u prapovijesti

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper

UDK 903.4(497.5-3 Istra)

Jedna od primarnih ljudskih potreba bila je potreba za traženjem prirodnih zaklona kao zaštite od vremenskih nepogoda, životinja ili drugih skupina ljudi. Razvoj prostora za stanovanje tekao je od pećina, pripećaka, preko koliba oblika šatora, do okruglih ili ovalnih nastambi kosih stranica napravljenih od drva i isprepletenoga šiblja. Pećine predstavljaju najduže korištene nastambe u ljudskoj povijesti. Nastanak kuća četverokutnoga tlorisa, ravnih zidova, ravnih ili kosih krovova vezuje se uz neolitizaciju i gospodarstvo zasnovano na poljodjelstvu i stočarstvu. Istra u prapovijesti prati tijek povijesnog razvoja stambene arhitekture na istočnoj obali Jadrana s utjecajima jugoistočne Europe, predalpskoga prostora i Apeninskoga poluotoka. Arhitektura stanovanja predstavlja jedinstvo prirodnih uvjeta i kulturnog razvoja, a čovjek njome rješava egzistencijalno pitanje osiguranja kontinuiteta života. Razvoj nastambi, tijekom povijesti, pokazuje njihovu promjenjivu ulogu u regionalnome sustavu naseljavanja.

Ključne riječi: Istra, prapovijest, stambeni objekti

Na razvoj naselja i nastambi djelovalo je više faktora koji su uz lokalnu različitost i uzajamno povezani: prirodne okolnosti, oblik gospodarstva, društveno-ekonomski odnosi, povijesne i društvene prilike te konačno komunikacijski element.

Govoreći o kulturi stanovanja tijekom prapovijesti u Istri, a kako bismo pratili čovjekovu potrebu za stvaranjem sigurnog boravka, neminovno posežemo za kronološkom podjelom vremena na prapovijesna razdoblja. Istra je svojim položajem na krajnjem sjeveru jadranskoga bazena imala specifičan razvoj koji se ogledao u samostalnome razvoju, ali pod neupitnim utjecajima, kako Sredozemlja i jugoistočne Europe tako i predalpskoga prostora i Padske nizine. Karakteristične geološke podloge, a u zoni umjerene klime, razvoj prostora za stanovanje tekao je u skladu s prirodnim zakonitostima. Prirodni faktori koji su utjecali na naseljavanje i formiranje povremenih ili stalnih naselja ogledaju se kroz geomorfološke karakteristike tla, karakter voda, klimu i raslinje. Tomu svakako treba dodati i ljudski faktor zahvaljujući kojemu je dolazilo do promjene u krajoliku jer je čovjek mijenjajući sebe mijenjao i svoju okolinu.

Glavne karakteristike Istre proizlaze iz njezina poluotočnoga karaktera, a geološka obilježja određuju trojnost prostora. Veći dio, od ušća rijeke Dragonje na zapadu do Plominskog zaljeva na istoku, predstavlja tzv. »Crvenu Istru« koja se sastoji od velike karbonatne ploče jurskih i

karbonatnih vapnenaca, blagog reljefa do 200 m n/v prekrivenoga bujnom vegetacijom, ali rijetkih vodotoka. »Sivu Istru« čini nepropusni eocenski fliš kroz koji teku dvije najvažnije istarske rijeke, Mirna na zapadu i Raša na istoku. Prostor najveće nadmorske visine do 500 m podložan je jakoj eroziji. Na njega se nadovezuje najsjeverniji dio, tzv. »Bijela Istra«, koju čine kredni i paleocenski vapnenci preko kojih je mjestimice navučen eocenski fliš. Prostor nadmorske visine od 800 do 1200 m obiluje krškim oblicima poput vrtača, dolina, malih polja, špilja. Iako na određenim prostorima istarski poluotok obiluje izvorima, vodenih tokova ima vrlo malo (Polšak – Šikić 1973).

Malobrojni rezultati paleoekoloških istraživanja holocenske vegetacije¹ pokazali su da se sastav vegetacije mijenjao od juga prema sjeveru. Sjever Istre prekrivala je šumska zajednica bukve i jele te hrasta i graba, dok su je na jugu činile šume hrasta. Današnje stanje rezultat je intenzivnoga krčenja i ispaše. Dok su na sjeveru nastale u posljednjih nekoliko stoljeća, na jugu promjene potječu iz antičkoga razdoblja (Andrič 2006: 31). Relativno mala brojnost ljudskih zajednica i izgradnja stambenih objekata od debela stabala ili granja nije mogla značajno utjecati na promjenu krajolika. Pritisak čovjeka na okoliš intenzivirao se početkom metalnih razdoblja kada razvojem metalurgije dolazi do većih potreba za kaloričnim gorivom (Andrič 2006: 57).

Dok su teme vezane uz život i stanovanje čovjeka u Istri: prirodna sredina, tipovi i oblici naselja, tipovi i oblici stambenih objekata, gospodarstvo, prehrana mnogostruke, istovremeno su malobrojni radovi i analize razvoja arhitekture u Istri. U prikazu načina i kulture stanovanja najvećim dijelom pratimo rad etnologa (Nice 1940; Gotthardi Pavlovsky 1978; Stepinac-Fabijanić 1983; 1985; 1988; 1988a), ali i drugih znanstvenih disciplina poput arhitekture, povijesti umjetnosti, kao i povijesti i zemljopisa koji se dotiču ove teme samo pri obradi određenoga elementa u vremenu ili prostoru ili pak sveobuhvatnoga povijesnog razvoja (Mohorovičić 1954; Salopek 1975; Prelog 1979; Tadić 1979)². Doprinos je arheologa u proučavanju ostataka iz najdužega i najstarijega povijesnog razdoblja (Battaglia 1926; Bačić 1970; Jurkić 1979). Terenskim kao i laboratorijskim interdisciplinarnim istraživanjima dobivaju se rezultati od neprocjenjive vrijednosti koji se, ako se usporede, za povijesna razdoblja s pisanim dokumentima najviše mogu približiti znanstvenoj istini.³

1 Analizu peludi poznajemo samo s prostora obalnoga dijela Istre, jedinstvenoga močvarnog ekosistema južno od Rovinja (Hänsel – Mihovilić – Teržan 1999: 79), a paleontološka i sedimentološka istraživanja izvršena su u pećini Pečinovac kraj Kanfanara (Brajković et al. Poje 1999: 5-36). Modernim interdisciplinarnim istraživanjima pokrenutima u posljednjih dvadesetak godina nedostatna slika stanja postupno se mijenja (Projekt Pupičina pećina – Miracle – Forenbaher 2006).

2 Ovdje valja spomenuti čitav niz povjesničara umjetnosti koji su se bavili urbanim središtima sjeverne Istre, Bužeštine, a radovi su tiskani u Buzetским zbornicima. Njihov je rad najvećim dijelom bio vezan uz znanstveno-istraživački program Instituta za povijest umjetnosti Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Zdenko Balog se, uz početke razvoja Roča kao urbanog središta, dotakao i starijih razdoblja osnutka naseljenoga središta (Balog 1985: 121-133; 1993: 37-48; 1997: 79-88). Katarina Horvat obrađuje urbani razvoja gradića, čime se dotiče specifičnosti nastanka »starih urbanih aglomeracija« u Istri. Autorica obrađuje povijesno-arhitektonsko-urbanistički razvoj Buzeta, Rašpora, Roča, Huma, Draguča, Sovinjaka i Vrha (Horvat 1986: 103-114; Horvat-Levaj 1988: 213-236; 1998: 51-61; 2001: 55-65). Danuta Misiuda, u pregledu o povijesnome i građevinskom razvoju kaštela Sovinjaka, samo se u nekoliko rečenica dotakla njegove najstarije prošlosti (Misiuda 1987: 131-140). U radu Mirjane Peršić o svim sakralnim objektima Bužeštine i njihove opreme možemo naići na zanimljive podatke o najstarijoj povijesti nekoga mjesta (Peršić 1988:195-212). Kako bi dala kontinuirani pregled graditeljstva i crkvene umjetnosti Bužeštine i Općine Lanišće, Đurđica Cvitanović započinje s prapoviješću, nastavlja s antičkim razdobljem, a iz srednjovjekovlja se razvija daljnja priča o graditeljstvu Bužeštine (Cvitanović 1994:15-26).

3 U popisu autora naveden je samo manji broj onih znanstvenika koji su se bavili razvojem naselja ili arhitekture u Istri. A o naseljavanju i naseljima u vrlo širokome tematskom pa i kronološkom smislu bilo je govora na međunarodnome znanstvenom savjetovanju održanom u Puli od 26. do 30. studenog 2002. godine, čiji su radovi tiskani u svesku 11 časopisa *Histria antiqua*, Pula 2003. U istom časopisu, svezak 20. iz 2011., tiskani su radovi sa znanstvenoga skupa pod nazivom »Nastambe i stanovanje od prapovijesti do srednjeg vijeka«.

Pored sustavne proizvodnje alatki oblici nastambi predstavljaju proces prepletanja prvotno čovjekolikih bića, a kasnije i *homo sapiensa*, s opipljivim svijetom (Renfrew 2010: 211). Ta su prepletanja u uskom odnosu s prostorom u kojem nastaju, odnosno u odnosu na dostupni materijal za gradnju. Tako zajednice okružene bogatim šumama grade četvrtaste kuće koje su uvjetovane korištenjem dugačkih drvenih trupaca. Gradnja u ćerpiču ili kamenu dozvoljava gradnju kako kuća kružnih tako i četvrtastih tlocrta (Hawkes 1966: 341).

Ipak, iako bismo na obalama sjevernoga Sredozemlja očekivali kamene stambene objekte, antički pisci Vitruvije i Strabon poznavali su samo gradnju primitivnih nastambi od pruća, šiblja i blata (Vitruvius 1990: 32-35; Marchesetti 1903: 131).

Čovjek se tijekom povijesti koristi raznim vrstama stambenih objekata kao što su pećine, polupećine, nadzemne nastambe, poluukopane/djelomično ukopane i ukopane nastambe te sojenice.

Ovom ću se prigodom ograničiti samo na neke istražene lokalitete iz svakoga razdoblja prapovijesti kroz koje pratimo razvoj stambenih objekata u Istri na temelju spoznaja u posljednjih dvadesetak godina kada su izvršena istraživanja više nalazišta primjenom suvremenih metoda i revalorizacijom materijala »starih nalaza«.

Tijekom paleolitika i mezolitika čovjek, s visokom razinom mobilnosti, svoja je prva staništa pronašao u prirodnim šupljinama (zaklonima), polupećinama i pećinama, no rado naseljava i otvorene prostore (Komšo 2006: 60). Od većega broja pećinskih staništa u Istri⁴ izdvajam sustav pećinskih objekata Šandalja na jugu Istre, Romualdovu pećinu u Limskome kanalu i Pupićinu peć u Veloj dragi podno Učke.

Pećine su specifični fenomeni u prostoru koje je čovjek vrlo rano znao iskoristiti zbog njihove dostupnosti, veličine, unutrašnjih klimatskih uvjeta, zaklonjenosti od vjetrova, sigurnosnih razloga kao i mogućnosti i raznovrsnosti iskorištavanja okoliša. S obzirom na vrijeme i način korištenja, pećine mogu predstavljati glavne (Pupićina pećina) i specijalizirane naseobine (Abri Šebrn), te kratkotrajna boravišta (Sklepova pećina, Podosojna peć, Abri Šebrn, Klanjčeva peć, Romualdova pećina). Kratkotrajna boravišta služila su kao mjesto boravka tijekom migracija, nadziranja kretanja, nadziranja šireg područja, logistički kampovi. U pećinama se i sahranjivalo (Laganiši – Komšo 2008: 9-16)⁵. Zbog prirodnih uvjeta pećine su vrlo često samo dijelovi čitavih kompleksa prirodnih zaklona koji su se više ili manje koristili stalno ili privremeno (Pupićina peć i Vela peć u Veloj dragi; Oporovina i sustav špilja u Lovranskoj dragi).

Analize i objašnjenje prostorne organizacije u pećinama učinjene su na temelju interpretacije arheoloških nalaza (materijalna kultura, antropološki i osteološki nalazi), kao i provedenim etnoarheološkim istraživanjima. Elementi na temelju kojih dolazimo do strukture prostorne organizacije višestruki su. Tu svakako treba uzeti u obzir broj, veličinu i položaj ognjišta, te podjelu prostora za razne aktivnosti i spavanje. Pećine su služile i za obredne i pogrebne aktivnosti, ali i kao prostori za čuvanje životinja (staje) (Komšo 2003: 41-42; 2006: 60-72).

Boravak ljudi u pećinama Učke i Ćićarije tijekom mezolitika bio je uvjetovan gospodarskim aktivnostima, lovom i sakupljačkim aktivnostima. Pupićina peć bila je korištena za »dugotrajni boravak, vjerojatno kao glavno sezonsko stanište šire zajednice unutar regionalnog sistema naseobina tijekom ranog mezolitika« dok su druge, poput Ovčje peći, Sklepove peći, Podosojne

4 Ukupno ih je evidentirano 227, od kojih 75 ima arheološke nalaze (Komšo 2003).

5 Oporovina u Lovranskoj dragi dugo se smatrala jednim od rijetkih mjesta paleolitičkog ukopa u spiljskom prostoru (Malez 1987: 23). Novim istraživanjima dokazano je da se u udaljenim i nepristupačnim dijelovima pećine ukapalo tijekom kasnoantičkog razdoblja (4., 5. i 6. st.), što je bilo uvjetovano općim stanjem prodora barbarskih naroda i položaja Drage na graničnome prostoru (Komšo – Blečić 2007; 2007b).

Slika 1. Pećina Trdačina kraj Labina (fotografija: Klara Buršić-Matijašić, ožujak 2012.)

peći, koristile samo manje grupe stočara ili lovaca kao kratkotrajno boravište. Pećine i polupećine Čičarije i Učke pružale su dobre uvjete za privremeno mjesto boravka tijekom migracija ili nadziranje kretanja drugih skupina ili životinja širega područja. Njihova se funkcija tijekom korištenja mogla i promijeniti, pa tako neke, poput Abri Šebrn, postaju »specijalizirani kampovi u kojima su se veće zajednice zadržavale duže vrijeme« (Komšo 2006: 62-65).

Pećine svojim položajem na skrovitim mjestima same po sebi predstavljaju prirodnu zaštitu⁶, no ipak je čovjek dodatno osiguravao njihove ulaze gradnjom zidova i, vjerojatno, zatvarajući pristup granama, kožama ili sličnim materijalima koji se nisu sačuvali. Za impozantnu konstrukciju suhozida koja je štitila ulaz u pećinu Pećinovac kraj Kanfanara nije moguće odrediti vrijeme nastanka, a kako je pećina bila stalno ili privremeno u upotrebi kroz dugo vremensko razdoblje, od brončanog doba do Novog vijeka, teško je suditi kada je zid prvi put podignut i kada i u kojoj su mjeri nastale preinake⁷ (Buršić-Matijašić 2003). Neke su se pećine zidovima ili nasipima štitile od vanjske erozije i vodenih bujica (Trdačina, Pećina kraj Ljubičeve stancije). Osim na osunčanim položajima s kojima su njihovi stanovnici koristili dovoljno dugo danje svjetlo, često su naseljene i pećine okrenute prema sjeveru ili istoku, ali u tom slučaju valoriziran je okolni prostor, plodne vrtače nad kojima se pećina nalazila. Slučaj je to s Trdačinom na Labinštini (sl. 1) kao i Pećinovcem kraj Kanfanara. Otvor pećina

6 Ulaz u Troglu pećinu sjeverno od sela Majkusi kraj Šterne predstavlja okomit otvor koji se zatim koso spušta pod 45° (Bačić 1978: 163), dok je ulaz u Romualdovu pećinu u Limskom kanalu teško prepoznatljiv, a čini ga vrlo mali otvor koji omogućava ulaz samo pognutog položaja tijela. I pristup pećini Cingarella kraj Momjana vrlo je težak. Put do otvora koji je okružen vertikalnim stijenama vodi teško pristupačnim krajolikom (Bačić 1956: 323).

7 Po usmenom svjedočenju vlasnika terena, ulaz u pećinu bio je s gornje strane, a prilazna rampa i suhozidna konstrukcija nastale su tijekom 20. st. (Buršić-Matijašić 2003: 70).

Slika 2. Pupičina peć u Veloj dragi (fotografija: Robert Matijašić, ožujak 2012.)

kod Ljubićeve stancije kraj Marčane, okrenut prema sjeveru, zbog svoje je veličine pružao dovoljno svjetla.

Iako južna Istra ne obiluje krškim fenomenima poput njezina sjevernoga dijela, sustav pećina Šandalja otkriven 1961. godine, otkad datiraju i prva istraživanja akademika Mirka Maleza, predstavlja do danas najstarije stanište čovjeka na ovim prostorima. Materijal koji potječe iz višegodišnjih istraživanja Mirka Maleza predmetom je suvremenih paleogeografskih, geoloških, kronoloških, paleoklimatskih, tafonomskih i paleovegetacijskih istraživanja mnogih autora. Najzanimljiviji nalazi potječu iz Šandalje I i Šandalje II. Šandalju I predstavljaju nalazi nataloženi od donjega do gornjega pleistocena i holocena, a pored ostataka brojne faune najzanimljiviji su nalazi donjopaleolitičkog oružja tipa udarača izrađenoga od potočne valutice i oštećeni životinjski sjekutić (Malez 1987; Brajković 2000: 5-25). Šandalja II predstavlja najbogatije nalazište litičkih rukotvorina gornjega paleolitika u Hrvatskoj. Pored bogate paleovegetacije izdvojeni su fragmenti gornjopaleolitskih stanovnika pećine. Antropološki ostatci nalazili su se oko ognjišta, a na njima nisu primijećeni tragovi oštećenja kao ni položaja u grobu (Karavanić & Janković 2006: 40-42). Međutim, zbog osebujnoga nalaza ovih dviju fosiliziranih pećina teško je govoriti o organizaciji staništa.

Među najbolje istražene pećine Istre svakako spada Pupičina peć u Veloj dragi (sl. 2) gdje su od 1995. do 2002. provedena višegodišnja istraživanja međunarodne ekipe pod vodstvom Prestona T. Miraclea s Arheološkoga odsjeka Sveučilišta u Cambridgeu (*Department of Archaeology University of Cambridge, United Kingdom*). Iz najdubljega stratigrafskog slijeda dobiven je najbogatiji i najraznovrsniji arheološki materijal. Na temelju interdisciplinarnih istraživanja dobiveni su vrlo vrijedni rezultati koji govore o korištenju pećine tijekom gornjega paleolitika i ranoga mezolitika, srednjega i kasnoga neolitika, srednjega brončanog i željeznog doba do

rimskoga razdoblja. Pećina oblika lijevka nalazi se u klancu Vele drage na 120 m n/v čiji je ulaz širine 19 metara okrenut prema jugoistoku. Pećina je prostrana, no ne preveć velika, a tijekom dugoga vremenskog korištenja u holocenu izmjenjivala su se razdoblja njezina korištenja i napuštanja (Miracle – Forenbaher 2006; Komšo 2006).

Taložni konteksti detaljno su analizirani čime je dobivena vremenska skala. U pećini su se izmjenjivali postmezolitički horizonti od srednjega neolitika – starija i mlađa faza, kasnoga neolitika, srednjega brončanog doba, kasnoga brončanog doba, željeznoga doba, te rimskoga, odnosno miješanoga horizonta (Miracle – Forenbaher 2006a: 63-122). Sedimentološkom i mikromorfološkom analizom skupine uzoraka iz arheoloških postmezolitičkih slojeva nastojalo se objasniti uzajamni utjecaj čovjeka na okolinu. Detaljnim analizama dobiveni su rezultati o sastavu slojeva i njihovu nastanku koji se, u većini slučajeva, dovodi u vezu s boravkom u pećini pastira sa stadima ovaca ili koza. Karakteristične tvorevine nalik na »slojeve torte« prisutne od najranijih faza neolitika nastajale su gorenjem izmeta. Homogenost prostora bila je poremećena prostorima gdje je nakapnica, koja je više kapala u određenim dijelovima špilje, te je otežavala gorenje čime je omogućeno stvaranje drugačijih slojeva. Distribucija više facijesa unutar špilje govori u prilog različitih aktivnosti. Homogeni sedimenti prisutni su u središnjemu dijelu špilje i duž njezina zapadnoga zida, što je rezultat uzastopnih ciklusa gaženja i čišćenja prostora. U Pupićinoj su peći ljudi, zajedno sa svojom stokom, boravili tijekom duga vremenskog razdoblja, a zbog relativno maloga prostora nju možemo klasificirati kao špilju-staju (model »grotte-bérierie«)⁸ u kojoj, pored vrlo maloga broja keramičkih ulomaka, prevladavaju životinjski tragovi. Nadalje, vrlo mali broj životinjskih kostiju upućuje na zaključak da životinje nisu bile glavni izvor prehrane, već su one smatrane »kapitalom koji treba nastojati očuvati nedirnutim« (IZVOR). Spomenuti pokazatelji govore u prilog transhumantnome stočarstvu koje se odvijalo od srednjega neolitika, a pećina je morala biti u uskom odnosu s nekim nalazištem na otvorenome – selom. Kasni neolitik i veći postotak kostiju svinja govore o manje izraženom sezonskom seljenju kod kojeg pored planinskih pašnjaka postoje i trajna naselja na otvorenome, a pastiri se s manjim stadima kreću po bližoj okolici. Boravak čovjeka u Pupićinoj peći bilježi nekoliko prekida. Prvi se dogodio između mezolitika i neolitika, a trajao je preko 2000 godina. U slojevima između mezolitika i 5500. g. pr. Kr., kada su neolitički pastiri počeli koristiti pećinu, nedostaju skupovi faune kraljeznjaka, kopnenih puževa, drvenog ugljena. Sljedeća »pauza«, od oko 2500 godina, uslijedila je između neolitika i srednjega brončanog doba koje se može razmatrati kao stvarna posljedica prekida taložnice, ali i intervencije čovjeka koji je, možda, »počistio« pećinu od ostataka prijašnjih boravaka. Veći nerazjašnjeni prekidi nastupili su između brončanoga i željeznoga doba, te željeznoga doba i rimskoga razdoblja kada nastupa konačno, i definitivno, napuštanje pećine. Postoji pretpostavka da se pećina tijekom brončanoga doba koristila, možda, u kultne svrhe, a u željezno doba isključivo kao tor. Analogne pojave zabilježene su

8 Vezano uz naglašenu ulogu u načinu korištenja pećine kao stalnoga ili privremenoga boravišta pastira sa svojim stadima, nameće se pitanje pristupa pećini. Naime, ona se nalazi duboko skrivena u klancu Vele drage odakle je i jedini mogući pristup. Klancem teče povremeni vodotok, koji vjerojatno za jakih kiša postaje razorna bujica i u njemu je teško zamisliti kretanje stada. Iz klanca se više takvih potoka ulijeva u korito Boljunčice. Drugi problem predstavlja sam uspon u pećinu čiji se ulaz nalazi na 220 m n/v, ali desetak metara od nivoa korita potoka. No tih desetak metara predstavlja vrlo strmi uspon koji su istraživači tijekom kampanja istraživanja osposobili oblikovanjem »stepenica«. Nanosi koji čine vrlo kosu strminu izvan pećine dijelom su nastali čišćenjem odnosno pražnjenjem unutrašnjosti, a s obzirom na izgled tako negotoljubivoga pristupa teško je pretpostaviti neku prilaznu rampu kojom bi se tjerala stoka. Sve ipak upućuje, i rezultati provedenih istraživanja i relativno skućenoga i teško dostupnoga prostora, na pretpostavku da je pećina služila samo za povremeni i privremeni boravak čovjeka s manjim brojem životinja, a tragovi selektivnoga klanja mogli bi se pripisati skupinama koje su se bavile krađom stoke kojima je ovakav skriveni položaj, bio idealno mjesto za čišćenje i komadanje životinja.

u pećinama na otocima i obali istočnoga Jadrana, Tršćanskoga krasa (Boschian – Montagnari Kokelj 2000), Apeninskoga poluotoka i Francuske (Miracle – Forenbaher 2006b: 455-481; Boschian 2006: 123-162; Forenbaher – Kaiser 2008) dok na većini naših nalazišta nedostaju takve sveobuhvatne analize koje bi rasvijetlile trajanje različitih epizoda ljudskoga korištenja i napuštanja pećina.

Iako i dalje nastanjene, pećine Istre s nastupom novoga doba, neolitika, ne predstavljaju više primarna staništa. Zbog znakovite promjene u načinu življenja dotadašnji lovac u stalnome pokretu postaje stočar i zemljoradnik koji gradi prva sela s nastambama namijenjenima trajnom boravku. Glavni pokazatelj postojanja takvih, trajnih ili polutrajnih zemljoradničkih sela, jesu ulomci keramičarskih proizvoda i alatke od glačanog kamena. U Istri se do nedavno smatralo da prvi val neolitičara ne poznaje pećine kao stalna boravišta, već formira svoja naselja isključivo na otvorenim prostorima južnoga dijela poluotoka. Probnim istraživanjem u pripečku Šeraja nad Limskom dragom, nalazom impresso kulture dokazana je prisutnost ranih neolitičara i u pećinskim prostorima (Komšo 2007: 240-241). Tijekom srednjega neolitika, u potrazi za sigurnim zaklonima, pećine se intenzivno naseljavaju. Pećine se tijekom neolitika koriste uglavnom u proljeće no, kod većine, o organizaciji unutar pećinskog prostora vrlo se malo zna (Komšo 2003: 45; Miracle – Forenbaher 2006b: 472; Forenbaher i Miracle 2006: 492-496). Primarni oblik naseljavanja postaju naselja na otvorenome na prostoru južne Istre bilo da se radi o lokalitetima uz morsku obalu (Vižula, Pradišiel, Verudica – Ribarska koliba) ili na uzvišenim položajima (Veli Vrh kraj Pule, Vela Gromača kraj Kavrana⁹), mjestima budućih gradina (Vrčevan, Šandalja, Nezakcij, Vrčin, Sv. Mihovil kraj Bala). Na poluotoku Vižula u Medulinskome zaljevu, koji od kopna dijeli uski zemljani pojas, na gotovo samo nekoliko metara nadmorske visine, prilikom zemljanih radova za pošumljavanje terena, 1969. godine zabilježeno je prisustvo keramičkih ulomaka posuda. Zbog zanimljivosti nalaza iste su godine započela manja arheološka istraživanja koja su nastavljena u kampanjama 1970. i 1972 - 1974. Na površini od oko 250 m² i dubini od 50 do 60 cm izoliran je tanki kulturni sloj. Pronađeni su ostatci kućnog lijepa s utiscima grana, ulomci ognjišta, velika količina spaljene zemlje, ulomci keramike, kamene alatke, životinjske kosti i skupine ljuštura školjaka. Temeljem skromnih nalaza Boris Bačić je neolitsko naselje datirao u drugu fazu starijega neolitika i impresso kulturnu skupinu (6150 - 5500. g. pr. Kr.) (Bačić 1969; Müller 1994; Codacci 2004), a usporedbom s lokalitetom Smilčić kraj Zadra (Batović 1979: 473-493) može se donekle rekonstruirati život neolitičara u Medulinskome zaljevu. U ambijentu starijega neolitika, koji se nije puno razlikovao od današnjega, a na temelju materijalnih ostataka i usporedbe s drugim istovremenim lokalitetima, možemo zamisliti kružno naselje omeđeno jarkom i zaštitom od drvenih elemenata. Drveni elementi pojavljuju se na nalazištima sjeverne Italije, kulture Fiorano (Cavulli – Pedrotti 2002). Naselje na Vižuli nastalo je u blizini morske obale i na prostoru nadohvat izvora vode, a život se temeljio pretežno na stočarstvu. Stambene objekte činile su nadzemne kuće građene od drva, granja, šiblja, slame, vjerojatno oblijepljene zemljom. Kuće koje su međusobno bile udaljene do 10 metara okruživale su prazan centralni prostor koji je predstavljao neku vrstu trga. Nažalost, u objavljenim radovima osim ostatka kućnog lijepa ništa se ne govori o oblicima nastambi. Tijekom istraživanja nisu identificirane pravilnosti u rasporedu elemenata poput temelja suhozidova, rupa za nosive stupove, jama za stanovanje ili pak tragove čerpiča ili opeke, sve primjeri mogućih tipova stanovanja ranoga neolitika od Anatolije preko Grčke do Jadrana (Zlatunić 2004: 7). Tlocrti kuća mogli su biti različitih oblika i dimenzija, no najvjerojatnije su slijedili, za to vrijeme i najčešći, pravokutni

9 Nalazište je većim dijelom uništeno podizanjem brončanodobne grobne gomile (Bačić 1973).

oblik, sa stranicama napravljenima od prepleta grana oblijepljenim blatom, kao što je to slučaj kod naselja na Apeninskome poluotoku, otvorenoga tipa, kultura Fiorano i Vhò (Degaspero et al. 1999). Ostaci kućnoga lijepa pronađeni su na Vižuli, Velom Vrh, a slični nalazi pojavljuju se duž istočne jadranske obale, na istovremenim lokalitetima poput Danila, Bribira, Smilčića ili pak u Konjevratima (Batović 1966: 47-50; 1979: 533-534, 580; Mendušić 1998: 55). U analizi mogućih oblika staništa Batović pretpostavlja kružne konstrukcije međusobne udaljenosti do 10 metara (Batović 1979: 494). Oblik podnica poluukopanih kao i nadzemnih objekata u Dalmaciji mogli su biti kružnoga, ali i četvrtastoga tlocrta. U Smilčiću i Crnom vrilu kružni su, a u Bribiru i Danilu četvrtasti (Batović 1979: 526-532; Marijanović 2001: 30-31). U zaleđu, na prostoru Bosne i Hercegovine prisutne su slične ili identične pojave. Na lokalitetu Obre I dokumentirani su stambeni objekti četvrtastoga oblika, podova od gline ili kamenih ploča, a vertikalni zidovi bili su građeni od drvenih elemenata oblijepljenih blatom. Tu je, zbog karaktera prostora, a što bismo mogli očekivati i na drugim nalazištima, dijelove arhitekture činila kamena građa kojom su se pričvršćivali drveni elementi ili su činili kutne elemente samih kuća i ognjišta (Benac 1973: 12-16). Zanimljiv oblik nastambe predložen je na temelju oskudnih ostataka na istarskom Pradišelu gdje je ovalna prirodna udubina na obali, veličine 6,3 x 3 metra, prepoznata kao poluukopano stanište (Bačić 1972: 34). S obzirom na pokazatelje da ostaci iz razdoblja neolitika čine samo mali dio arheološkog materijala pronađenog na Pradišelu i s obzirom na moguću veličinu naselja (po Bačiću, istostranični trokut dužine stranice oko 70 m), kamena udubina, 60 cm kulturnog sloja s ostacima ognjišta, može predstavljati prvo, ali vrlo skromno korištenje prostora koji će biti trajno naseljen tek nekoliko tisućljeća kasnije, tijekom brončanoga doba.

Grupiranje nalazišta s obzirom na teritorijalne granice gospodarskoga prostora od oko 5 km, koje je predložio Zlatunić, govori o gustoći naseljenosti određenoga područja gdje se ističu pojedini lokaliteti kojima bismo mogli pripisati vodeću ulogu (Veli Vrh) kojima gravitiraju okolna nalazišta (Zlatunić 2004: 17-38). Slična pojava zabilježena je i nekoliko tisuća godina kasnije, u razmještaju gradinskih naselja brončanoga i željeznoga doba. Takva nalazišta podrazumijevaju i istovjetnost načina gradnje stambenih objekata.

U Istri, kao i u većem dijelu Europe, ponovna promjena nastupa na prijelazu iz 3. u 2. tisućljeće kada eneolitičko doba donosi nove odnose snaga u gospodarstvu, a time i u društvenim i socijalnim odnosima unutar zajednica. Iako su pećine i dalje u upotrebi, primarni vid naseljavanja postaju gradine.¹⁰ Upravo velik broj naseljenih pećinskih nalazišta, kao i zamjetan broj gradina, povlači pitanje odnosa ovih dvaju objekata. Jedan od razloga veće brojnosti moglo bi biti osjetno povećanje populacije, a drugi, možda, povećana uloga stočarstva kada manje grupe ljudi koriste pećine kao skloništa. Treći razlog mogao bi biti da su starosjedioci pronašli sklonište pećinama, dok su novopristigli stanovnici zauzeli strateške uzvisine na kojima su niknula utvrđena naselja - gradine. Sa strateških položaja, pojedinačno ili grupa gradina vršile su kontrolu prostora, kopna, ali i mora kao što je to slučaj kod gradina oko Tršćanskoga zaljeva (Betic et al. 2008: 27). Gradine su opasali jednim ili s više koncentričnih bedema, a na terasama koje su nastale ravnanjem terena gradili su kuće. O brončanodobnim, ali i željeznodobnim kućama počelo se govoriti vrlo rano, već kod prvih istraživanja gradina.

Prvi pisani rad o prapovijesnim kućama u Istri potječe iz 17. stoljeća kada novigradski biskup Giacomo Filippo Tommasini piše da je stanovništvo Istre živjelo u kolibama zajedno sa svojim stadima ovaca i goveda (Tommasini 1837: 24). Richard Francis Burton, istraživač, putopisac,

¹⁰ U blizini Fažane, na lokalitetu Šurida zaštitnim je radovima zabilježen nalaz pokretnoga arheološkog materijala koji najvjerojatnije potječe iz naselja bakrenoga doba otvorenih ravničarskih karakteristika (Komšo 2006b 245-246).

britanski konzul u Trstu, u drugoj je polovici 19. stoljeća rekonstruirao prapovijesnu kuću u Istri, na temelju iskustava koja je stekao boraveći u Africi gdje je imao prilike upoznati život domorodačkih plemena. Po njemu su kuće, prapovijesne kolibe, bile napravljene od debela stabala srušenih vatrom i tesanih kamenim sjekirama. U kuću se ulazilo s cestovne komunikacije, kroz vrata bez vratnica. Unutrašnjost je bila obložena slamom, a vatra se palila na više mjesta na podu kolibe. Prostor nastambe nije ničim bio ograničen (Burton 1877: 46-48). Jedan od prvih istraživača istarskih gradina, Carlo Marchesetti, zbog nedostatka materijalnih dokaza predložio je postojanje drvenih koliba sa zidovima od pruća obloženim sušenim blatom. Slično mišljenje imao je Benedetto Lonza koji je na gradini San Polo kod Monfalconea pronašao komade sušene gline s otiscima pruća (Marchesetti 1903: 131-132; Lonza 1977: 44). Njima se pridružuju Rinaldi i Cannarella (Rinaldi 1965; Cannarella 1968: 175). S obzirom da i prilikom istraživanja gradine Vrčini nisu pronađeni ostatci nastambi, Raffaello Battaglia i Bruna Forlati Tamaro također su predložili za model prapovijesne kuće onu od drvene ili slamnate građe (Battaglia 1958: 432). Prilog tezi o kućama od materijala koji je podložan propadanju nađen je zaštitnim istraživanjem sektora unutar Herkulovih vrata antičke Pule gdje su pronađeni komadi prepečene zemlje – kućnog lijepa – kojima su bili građeni zidovi prapovijesnih nastambi (Mihovilić 2001: 11). Gradnja kuća/koliba od drva oblijepljenih blatom i pokrivenih slamom poznata je iz povijesnih izvora 16. i 17. stoljeća. Naime, u izvještajima rašporskoga kapetana saznajemo da je zbog ratnih razaranja i pljačke stanovništvo sjevernoga dijela Istre, kojima su kuće izgrađene od drveta, oblijepljene blatom i pokrivene slamom spaljene, premješteno u zaštićena utvrđenja i kamene kuće (Bertoša 1978: 171). O kućama od drva pokrivenim slamom svjedoče registri fratara benediktinaca koji su vršili kolonizaciju dijela Istre uz Limski kanal. U registrima koji potječu iz 16. stoljeća prati se nastanak i razvoj naselja na imanjima benediktinske opatije sv. Mihovila nad Limom gdje se novopridošlim obiteljima davao »logo et foco«, prebivalište s ognjištem. Nastambe su bile građene od drva i pokrivene slamom (Klen 1967: 28-40). No i više stoljeća ranije, u vrijeme prvih kolonizacija Istre slavenskim stanovništvom, od 6. do 9. st., također susrećemo drvene jednodimenzionalne kuće (Stepinac-Fabijanić 1985: 206).

Druga teza o izgledu i načinu gradnje kuća na prapovijesnim gradinama Istre temelji se na Gnirsovima i Bačićevim istraživanjima. Oni podržavaju ideju o kombiniranoj tehnici gradnje gdje bi zidovi bili od kamena, a krovovi prekriveni drvenim elementima (Gnirs 1925; Bačić 1978a: 32). Slične kuće Ilira u Istri, na Kvarnerskim otocima i u Dalmaciji predlaže Aleksandar Stipčević (Stipčević 1966: 110-11). Njihovu tezu potkrjepljuju etnološki primjeri pastirskih nastambi na Velebitu (Vinščak 1989: 82).

Kao treći način gradnje prapovijesnih kuća predložen je model potpune gradnje u kamenu. Rezultati prvih Bačićevih istraživanja na gradini Monkodonja pokazali su da su kuće na gornjem platou gradine bile građene od zidova s dva lica i unutrašnjom ispunom od sitnog kamena (Buršić-Matijašić 1998: 23-25). U sljedećem ciklusu istraživanja dobiveno je mnogo više podataka o načinu stanovanja na Monkodonji o čemu će biti riječi nešto kasnije. Etnografski primjeri kultiviranoga krajolika Labinštine, gdje je cijeli prostor ispresijecan suhozidovima, a plodne vrtače svjedoče o intenzivnoj naseljenosti, pružaju uvid u način korištenja prirodnih elemenata. Ostatci kuća i staja pravokutnoga tlocrta na području Ručića, Kandelova, Sikula i drugdje, sagrađenih od kamena u tehnici suhozida, vjerojatno su imali slamnate krovove (Mihovilić et al. 2006: 203-204).

Kuće su na gradinama bile sagrađene na terasama, zbijene u nizu jedna pored druge (Monkodonja, Glavica kraj Radmani, Karaštak). Već je Carlo Marchesetti početkom 20. stoljeća primijetio da su utemeljitelji gradina ravnali terene skidanjem sloja kamena koji se upotrebljavao za gradnju bedema, zidova i kuća, a Burton korištenje kamena s lokaliteta smatra vrlo učin-

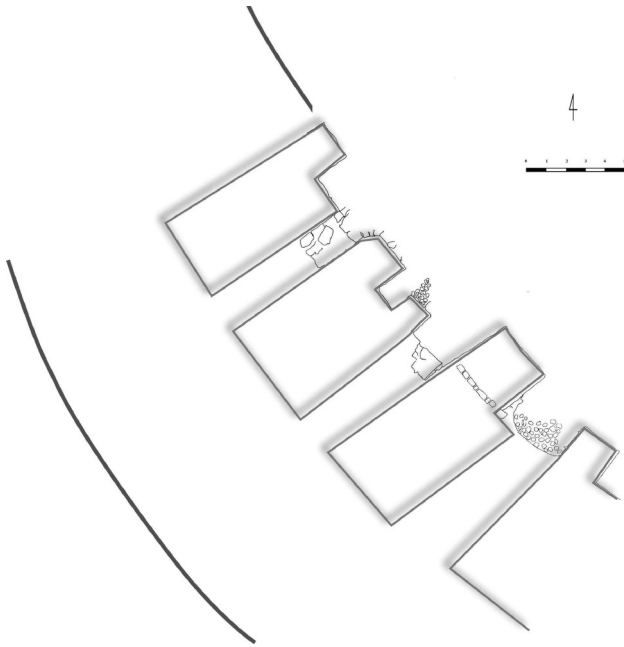
Slika 3. Glavica kraj Radmani, hipotetični tlocrt kuća uz rub terase gradine (fotografija: Klara Buršić-Matijašić, 2012.)

kovitim. Graditelji koji su iskoristili jednostavnost rada nisu se udaljavali iz naselja (Marchesetti 1903: 131). Sličan princip možemo primijeniti i na gradnju nastambi kada se sirovina vjerojatno dobivala i upotrebom kamena s uzvisine, ali i krčenjem okoliša.

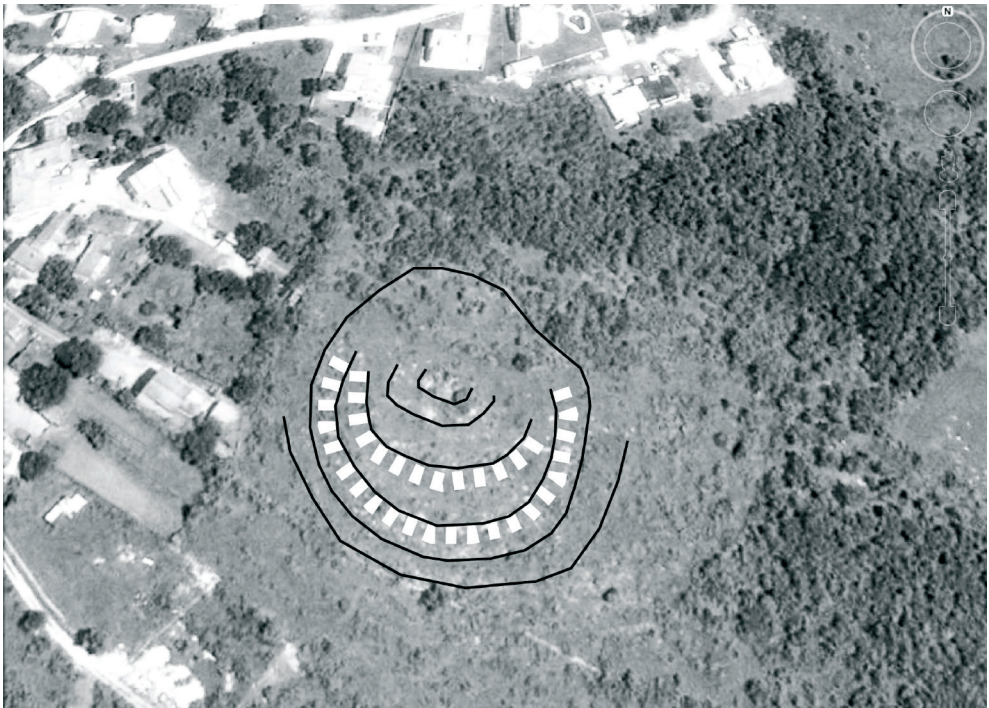
Marchesettijevu ideju da su zbog bolje zaštite mogle biti građene uz bedeme i zidove gradina, potvrđuju istraživanja na Monkodonji (Marchesetti 1903: 133; Hänsel et al. 1999; 2008) kao i na Monkasu¹¹. Kod gradnje takvih kuća iskoristila se zamjetna visina bedema u koje su se umetale nosive konstrukcije kosih krovova na jednu vodu. Slične primjere nalazimo kod već spomenutih pastirskih kuća na Velebitu kao i poljskih kućica u Istri, kažuna, gdje su neki primjerci iskoristili visinu ogradnih zidova polja. Većina kažuna, ipak, dijelovi su zamršenih suhozidnih konstrukcija¹² (Stepinac-Fabijanić 1988: 118; Lago 1994: 362-363, 371). Površinskim pregledom terena na gradinama Mažin i Karaštak uz rub terasa primijećeni su elementi koji bi mogli predstavljati ostatke stambenih objekata naslonjenih na bedeme gradina. Na zapadnim obroncima lokaliteta Glavica kraj Radmani (sl. 3, 4, 5) rub terase predstavlja pravilne četverokute,

11 Boris Bačić: »Iskopane kuće na zapadnoj strani naslanjaju na zid, koji pridržava terasu...« (Izvjestaj 1970 u Pismohrani Arheološkog muzeja Istre u Puli).

12 Izgledom, načinom gradnje, rasprostranjenosti i porijeklom kažuna, kazita, hiša, koč, bunja, poljarica, čemera, trima, malih poljskih kućica u Istri, na otocima, istočnoj obali Jadrana, ali i mnogo šire, bavili su se mnogi arheolozi, arhitekti, povjesničari, ali ponajprije etnolozi (Stepinac-Fabijanić 1988: 111-112; Kale 1998). Takav vrlo jednostavan i arhaičan način gradnje, slaganjem kamena u tehnici suhozida, što uvelike podsjeća na gradnju prapovijesnih zidova gradina, poticao je na razmišljanje o njihovu mogućem prapovijesnom porijeklu. U Istri najčešće okruglih, a na riječkom području četvrtastih tlocrta, te primitivne jednodimenzionalne nastambe navele su mnoge na zaključke da se tlocrt i način gradnje nije mijenjao od prapovijesti (Mohorovičić 1953; Gorlato 1961; Stipčević 1966). S obzirom da nisu izvršena arheološka istraživanja nijednog kažuna, a kuće namijenjene trajnom boravku prapovijesnih ljudi u Istri prvenstveno su četvrtastog oblika, gradnjom poljskih kućica samo je iskorištena jednostavna, arhaična, ali i očekivana upotreba građevinskoga materijala u jedinstvenim prirodnim uvjetima stoljetnoga kulturnog razvoja.

Slika 4. Glavica kraj Radmani, crtež tlocrta kuća na terasi gradine (izradila Mara Matijašić Paladin, mag. ing. arh.)

Slika 5. Glavica kraj Radmani, ortofoto uzvisine sa slojnicama i hipotetičnim položajem temelja kuća (izradila Mara Matijašić Paladin, mag. ing. arh.)

dimenzija 2 do 4 m, isklesane u živoj stijeni u nizu od 8 primjera, na južnoj strani nalazišta, koji možda predstavljaju ostatke temelja kuća (Buršić-Matijašić 2007: 212, 290, 529).¹³ Na gradini Monkas kraj Bala, pored ostataka temelja kuća na terasama, također je potvrđeno postojanje stambenih objekata uz bedeme (Battaglia 1926: 42). Takav učinkovit način gradnje s jednom stranom kuće priljubljenom uz bedem ili kada je iskorištena prirodna stijena zabilježen je na željeznodobnim gradinama Like (Balen-Letunić 2006: 26-29).

Tlocrti prapovijesnih kuća na gradinama mogli su biti četvrtasti ili kružni. Od dosad istraženih primjera može se govoriti o pretežno četvrtastim temeljima poput onih na Monkodonji, Kasu ili Glavici kraj Radmani.

Rijetki su primjeri okruglih kuća. Bačić je istražio jedan kružni objekt na gradini Sv. Petar/Tondolon kraj Čabrunici, a Benussi spominje dva slična nalaza iznad doline rijeke Mirne (Benussi 1928: 265; Čović 1983: 126; Buršić-Matijašić 2007: 529; Buršić-Matijašić 2010: 18). Kružne zidiće u tehničkom suhozida dokumentirao je Anton Gnirs ispod tumula Paravija, u Valmarinu, na Brijunima (Gnirs 1906; 1925). Battaglia pak, donosi vijesti o »više polukružnih struktura« na gradini Monte Belleri kraj Rijeke. Da se radi o prapovijesnim elementima, svjedoči nalaz prapovijesne keramike (Battaglia 1958: 432). Slične strukture zabilježene su na gradini Karaštak i Mažin kraj Bala gdje su uz bedem najviše terase vidljivi suhozidni polukružni zidovi visine do jednog metra (Buršić-Matijašić 2007: 529). Vezano uz kružne suhozidne konstrukcije, oduvijek se tražila veza između ostataka prapovijesnih kuća i poljskih kućica tzv. kažuna ili bunja (Stepinac - Fabijanić 1988; Lago 1994.; Kale 1998). Battaglia je definirao porijeklo okruglih kažuna iz prapovijesnih kuća okrugloga tlocrta, a »tigora« iz prapovijesnih kuća četvrtastoga tlocrta. Iako skromnih nalaza, poticaj za promišljanje o okruglim tlocrtima kuća dala su istraživanja tumula gdje su oko grobnih sanduka vrlo često sagrađeni okrugli suhozidni zidovi koji su protumačeni kao simbolični nadomjestak ovozemaljske pokojnikove kuće (Gnirs 1906: 3; 1925: 107; Bačić 1960: 198; Battaglia 1926: 42). Kao što je već rečeno u bilješki, do danas nisu izvršena arheološka istraživanja koja bi potkrijepila tvrdnju o vezi između kažuna i prapovijesnih kuća okrugloga tlocrta.

Dimenzije četvrtastih kuća mogu biti od 4 x 6 m (Monkas), 7 x 3,50 ili 8 – 5,5 m (Monkodonja) do 15 m (Glavica 95) (Battaglia 1926., 42; Buršić-Matijašić 1987., 36; Hänsel et al. 1999: 77). Bačić u izvještaju koji je podnio nakon djelomičnih iskopavanja na Monkasu 1970. na jugoistočnoj padini bilježi postojanje »velike kuće« dimenzija 10 x 8m.¹⁴

Širina zidova varira od 60 cm (Monkas) do nekoliko metara u slučaju kada se perimetralni zid kuće nadovezuje na bedem (Monkodonja).

Zbog stanja nalazišta i malog uzorka istraženih objekata i o podovima kuća znamo relativno malo. Većinu ostataka kuća bilježimo samo u »negativu« – »otisku« isklesanome u živoj stijeni. Usporedbom s istovremenim nalazištima, ali i etnološkim primjerima, možemo

13 Glavica kraj Radmani predstavlja manju gradinu, maksimalnog promjera vidljivih kružnih elemenata u podnožju 130 x 120 metara. Sam vrh koji čini manja devastirana gromača promjera oko 10 m, nalazi se na nadmorskoj visini od 141 m s vrlo dobrom vizualnom komunikacijom s okolnim lokalitetima (Valkarin, Dračevac, Muntijažana, Picugi) pa sve do Vrsara na jugu i velikim brojem gradina prema ostalim stranama svijeta. Gradinu čine, osim najvišega centralnog dijela, dvije terase širine približno od 10 do 14 metara. Između prve i druge, uz unutrašnji rub druge, zamijećene su udubine isklesane u živoj stijeni na koje se u nekim dijelovima nadovezuju suhozidovi od nepravilnih kamenih blokova većih i manjih dimenzija. Oni čine četverokute kojima nedostaje prednja strana. Cijeli sustav podsjeća na ostatak (negativ temelja) manjih četvrtastih stambenih prostora u nizu. Teren je jako erodiran i većina elemenata vidljiva je samo kao udubina u živoj stijeni. (Obilazak terena, 27. siječnja 2012.). Slični primjeri potječu s delmatskih gradina: sv. Spas kraj Knina, Čuljane kraj Lukara, Puljane nasuprot Burnuma i Danilska gradina. Na potonjoj su gradini na jugoistočnoj strani primijećeni neveliki četverokutni prostori usječeni u živoj stijeni koji možda, kao u našem slučaju, predstavljaju temelje malih nastambi čiji su zidovi mogli biti od kamena, a krovovi pokriveni kamenim pločama ili drvom ili pak slamom (Zaninović 2007: 158).

14 Boris Bačić, Izvještaj br. 579, sredina maja 1970. u Pismohrani Arheološkog muzeja Istre u Puli.

pretpostaviti da su podovi mogli biti od nabijene zemlje poput primjera nalazišta Monrupino (Lonza 1973-74: 19, Tav. 1), ukopani u živu stijenu (Monkas - Battaglia 1926: 42; Hänsel et al. 1999: 68; 2008), od pravilno poredanih plosnatih oblutaka (Lonza 1973-74: 17-28, Fig. 2, Tav. 1) ili pak od nabacanoga kamena kao na gradini Monkas. Najvjerojatnije se na takve podove stavljala slama, suho lišće ili neka vrsta drvene građe poput dasaka jer teško je zamisliv život na kamenu ili vlažnoj zemlji. Tako pripremljeni podovi mogli su biti prekriveni životinjskim kožama i komadima tkanina.

O prostornoj organizaciji unutar kuća postoje oskudni podaci. Do istraživanja Monkodonje od strane međunarodne ekipe na čelu s prof. dr. sc. Bernhardom Hänselom raspolagali smo samo podacima s istraživanja Monkodonje i Monkasa koja je proveo Boris Bačić. On je izolirao nekoliko elemenata koji ukazuju na podjelu prostora, a na gradini Monkas istražio je prostor veličine 2 x 1 m kao dio veće prostorije kuće (Buršić-Matijašić 2007: 531).

Osim ovih nekoliko istraženih primjera ostataka kuća na gradinskim nalazištima, ostaci nastambi zabilježeni su i na gradini Beligrad, Valtidi i Parentinu¹⁵ (De Franceschi 1846: 102; Buršić-Matijašić 2007: 531), a na položaju gradine Sv. Mihovil kraj Bala tijekom istraživanja na trećoj terasi identificirana je »suhozidna brončanodobna arhitektura« (Zlatunić 2007: 268-269) o kojoj nažalost nemamo više podataka.

Ipak, najbolji rezultati dobiveni su istraživanjem gradine Monkodonja. Stambena arhitektura na gradini Monkodonja pokazuje kompleksnost problema stanovanja u prapovijesnim naseljima. Najnovija istraživanja pokazala su razmještaj objekata u naselju, oblik kuća, način gradnje kao i organizaciju prostora unutar kuća nalazišta datiranoga od 2000. do 1200. g. pr. Kr. Skromni, ali značajni ostatci kuća istraženi su u tzv. »donjem gradu« i »gornjem gradu«. Njihovim oblikom, veličinom i načinom gradnje pokazuju socijalnu diferencijaciju naselja. Kuće građene u nizu, pravokutnoga oblika s nišama bile su građene od zidova koje su pridržavale drvene konstrukcije koje su bile poduprte balvanima s uporištima isklesanim u živoj stijeni. Kuća u »donjem gradu«, u koju se ulazilo kroz vrata od kojih su se sačuvali utori, bila je građena na više razina s predprostorom i četvrtastom nišom. Unutrašnji prostor bio je podijeljen na prostorije. U prednjem dijelu nalazilo se mjesto za sakupljanje kišnice s krovova, a u unutrašnjosti je prostor bio organiziran oko centralnoga ognjišta (Hänsel et al. 1999: 73; Hänsel et al. 2008: 22-23). Kao što su istraživači Monkodonje pronašli paralele u etnografskih stambenih objekata na Krasu tako i u Istri možemo i danas pronaći sačuvane primjere slične organizacije prostora oko centralnoga ognjišta (sl. 6).

Kako nema promjena strategije opstanka, o istraženim stambenim objektima s gradina susjednih područja znamo također relativno malo. U zaleđu Trsta, gdje je poznata veća koncentracija gradina, evidentirani su samo sporadični nalazi kuća. Na gradini Monrupino istraženi su ostatci kolibe s podom od plosnatih oblutaka koja je datirana u rano brončano doba (Lonza

15 Na Parentinu, nasuprot Dvigradu, vidljivi ostaci možda predstavljaju primjere ostataka srednjovjekovnih kuća. Srednjovjekovno razdoblje se često, i rado, pojavljuje na položajima gradinskih lokaliteta: tako je Branko Marušić u predjelu Polačine kraj Ferenci 1954. godine izveo sondažno istraživanje. Pored manje barbarizirane nekropole istražio je ostatke manje četvrtaste kuće sa suhozidnim temeljima koja je po njegovim riječima »služila vjerojatno za privremeni boravak« (Marušić 1995: 60). Kuće u Istri tijekom 17. st. opisuje novigradski biskup Tommasini. Po njegovim riječima u Istri su kuće širokih zidova, sagrađene su od kamena, materijal od kojeg su napravljeni i prozori. Podovi kuća su prekriveni daskama. Krovove su odnedavno prekrivali tankim kamenim pločama, u vrijeme njegove vizitacije počinju se pokrivati crjepovima. U poglavlju gdje opisuje seoske kuće, koje, kako kazuje Tommasini, više slične na staje no na obiteljske kuće, možemo prepoznati siromaštvo gradnje koju možemo vrlo lako usporediti s prapovijesnim načinom života (Tommasini 1837: 54, 59).

Slika 6. Ognjište u kući u Paladnjakima, vlasnik Miho Miličić (fotografija: Klara Buršić-Matijašić, ožujak 2012.)

1973-74: 17-28, fig. 2, tav. 1). Opsežnim istraživanjima gradine Elleri, na samoj granici Italije i Slovenije, u neposrednoj blizini Škofija nisu pronađeni ostatci kuća (Paronuzzi 1997: 90).

Slično stanje istraženosti stambenih objekata ponavlja se i na susjednim područjima. Vrlo često, kao što je to slučaj važnih lokaliteta poput Grobnika, koji je svojim geostrateškim položajem kroz prapovijest i povijest Riječkoga zaleđa odigrao važnu ulogu vlastitoga kulturnog razvoja kao i razvoja čitave regije. Brojni i često citirani nalazi materijalne kulture, i ovdje, najvećim dijelom potječu iz nekropola (Blečić 2004).

Situacija u sjevernoj Dalmaciji ne razlikuje se od primjera na sjevernome Jadranu. Većina poznatih podataka potječe iz površinskih pregleda terena te manjih sondažnih i zaštitnih istraživanja. Na gradinama Nečajno kod Posušja i Trostrukoju gradini kod Sovića u Hercegovini evidentirani su unutrašnji prostori koji su bili gusto ispunjeni stambenim objektima nedefiniranih oblika, sa zidovima od gredica i oblica oblijepljenih zemljom koji su imali uporište u suhozidnoj konstrukciji (Oreč 1978: 251; Čović 1983: 135-140). Kod ilirskih gradina u Bosni prostor za stanovanje najčešće je bio 70 do 100 metara dužine (Basler 1954: 87).

Rano brončano doba sjeverne Hercegovine te južne i zapadne Bosne proisteklo je iz eneolitičke tradicije. Eneolitičke nastambe naselja Alihodže bile su okrugloga ili ovalnoga tlocrta, djelomično ukopane u zemlju, sagrađene od drveta i pruća oblijepljene zemljom (Govedarica 1978: 125). Na naseljima ranoga brončanog doba, Pod i Varvara, koja nisu u prvom periodu imala sustav obrane, zabilježene su kuće četvrtastoga tlocrta, veličine 7 x 4 metra, izgrađene

od drvene konstrukcije s podovima od nabijene zemlje. Unutar stambenoga prostora nalazila su se ognjišta i peći (Čović 1983: 174).

U susjednom nam predalpskom prostoru čovjek je naseljavao pećine u visinskim područjima, dok je u nizinama gradio sojenička naselja (Maharski prekop). Poput drugih područja i ovdje se ponavlja slika slabe istraženosti lokaliteta ranoga brončanog doba. Podatci nedostaju i za period srednjega brončanog doba, po Gabrovcu, vrijeme »kašteljerske kulture« (Gabrovec 1983: 30, 46).

Pećinska staništa najvjerojatnije predstavljaju glavni oblik stanovanja i na prostoru Like i zapadne Bosne. Slaba istraženost gradinskih naselja ne dopušta promišljanje o stambenim objektima i načinu njihove gradnje. Usamljeni su primjeri na gradini Varvara u Bosni (sloj B2), gdje su dokumentirani ostatci stambene arhitekture s elementima gradnje koja upućuje na zaključak o postojanju kuća četvrtastoga tlocrta. Kuće su bile izgrađene kombinacijom kamena i drva, a imale su i unutrašnje prostore odvojene zidovima (Drechsler-Bižić 1983: 245, 260).

Narodnosne skupine kasnoga brončanog doba istočne obale Jadrana, Liburni i Delmati¹⁶ žive na gradinama u kućama s podovima i ognjištima. Kuće Delmata imaju četvrtasti oblik sa zidovima od pruća oblijepljenima blatom, i s podovima od nabijene zemlje. Kuće na željeznodobnim gradinama zadarskoga područja bile su podignute na svim dijelovima prostora gradina, na njima i oko njih: u samom središtu, na terasama, kao i izvan bedema. Najčešće su četvrtastoga tlocrta, dužine 2,5 do 12 metara, širine od 2 do 7 metara, a zidova sačuvanih do visine od 0,5 do 1 metra. Unutar stambenoga prostora nije primijećena podjela na prostorije (Batović 1983: 305, 333).

O stambenim objektima u Lici tijekom kasnoga brončanog doba nemamo podataka, no s obzirom na skromnost nalaza iz narednoga perioda pretpostavlja se da su kuće bile četvrtastoga tlocrta, izrađene kombiniranom tehnikom s donjim dijelovima od kamena i drvenom nadgradnjom. Vjerojatno su bile jednodobne, manjih dimenzija s centralnim položajem ognjišta (Drechsler-Bižić 1983: 380). Japodi su kuće pravokutnoga oblika, jednodobne ili dvodobne, gradili na južnim stranama gradina, na terasama i uz bedeme. Donji dijelovi zidova bili su sagrađeni od prirodnoga, nepravilnoga kamena, u tehnici suhozida, podova od nabijene ilovače. Zidovi su najvjerojatnije bili od drva, a krovove su prekrivali slamom ili daščicama. Prostor unutar kuća bio je organiziran oko ognjišta smještenoga u kutu ili uz pregradne zidove (Balen-Letunić 2006: 26-29; Olujić 2007: 144-159). S obzirom na veličinu prostora i njegove različite geomorfološke karakteristike, Japodi koriste pećine, ali grade i sojenička naselja (Ripač kraj Bihaća, Bukva kraj Lohova). Hrastovi stupovi nosili su platforme na kojima su građene kuće od drvenih oblica sa zidovima izoliranima kućnim lijepom i krovovima od slame (Olujić 2007: 148-149; Olujić 2008: 87-99).

Moriška (Mokriška) grupa ranoga brončanog doba Podunavsko-panonske regije, u kojoj su nađene analogije s materijalom tumula na Žamnjaku, i odakle bismo možda mogli očekivati dolazak ranobrončanodobnoga stanovništva u Istru, također pruža vrlo malo podataka o naseljima. U naseljima na uzvisinama živjelo se u zemunicama. Slično je i s objektima u naseljima Vinkovačke grupe (Garašanić 1983: 472-473, 478). Shodno pravilu o jedinstvu prirodnih uvjeta i kulturnoga razvoja teško je dovoditi u vezu primjenu poznatoga načina gradnje u novim prostorima.

Osim stambenih objekata na gradinama u Istri, ali i šire, tijekom brončanoga doba moramo računati i na tzv. izvangradinske prostore. Takvih je mjesta više, no djelomično su topografski

¹⁶ Popis gradina Delmata vidi u Zaninović 2007: 105-133.

ispitana ona uz Limsku dragu (Buršić-Matijašić 2011: 63-76). I nakon objave rada, pomnim pregledom terena utvrđena su i nova nalazišta poput Briga kraj Ježenja. Takva, vangradinska arhitektura zabilježena je i izvan područja Limske drage, gdje se na južnim obroncima brda Novi Grad kraj Krmeda, koji je poznat po brončanodobnoj sahrani, (Bačić 1957: 20-21) nalazi čitav splet zidova u tehnici suhozida koji zatvaraju više ili manje pravilne prostore.¹⁷ Na trasi plinovoda, sjeveroistočno od Galižane, istražen je manji nasebinski kompleks ograđen suhozidom koji pripada brončanome i željeznome dobu. Zbog devastacije nalazišta, a na temelju nekoliko rupa za stupove, tragova vatrišta te veće količine keramičkih ulomaka, moramo računati na postojanje neke vrste arhitekture (Komšo – Mihovilić 2007: 237-238). Izoliran nalaz prapovijesne keramike zabilježen je i nešto sjevernije, na položaju Krvavići – Boškina gdje je istražena rimska arhitektura koja pripada stambenom i gospodarskom dijelu vile rustike čiji su ostatci datirani u 1. i 2. st. (Bekić – Haraša 2007: 238-240). Skromni tragovi izvangradinske arhitekture zabilježeni su i na susjednim područjima, u zaleđu Trsta. Na položaju Zaule pronađeni su dio poda ili kućnog lijepa na temelju kojega autori predlažu postojanje nastambi iz kraja neolitika i početka eneolitika (Bernardini – Betic 2008: 42).

Mjesta boravka svakako moramo tražiti i u vrtaćama gdje su pomnim pregledom terena primijećeni prapovijesni objekti. Moguće nalazište ovoga tipa otkriveno je rekognosciranjem prostora Crvenog Vrha kraj Savudrije, položaj Valkadin (Komšo et al. 2005: 139), a drugo u vrtaći kraj stancije Markocija kraj Buja gdje je pronađena prapovijesna keramika (Komšo et al. 2005a: 144). Potencijalna nalazišta – staništa u vrtaćama, zabilježena su i na jugu Istre. Na potezu Istarskoga ipsilona, na dionici između Pule i Vodnjana, sakupljen je prapovijesni materijal koji svjedoči o čovjekovom boravku u vrtaći nedaleko od Stancije Cecilija (Komšo – Mihovilić 2006: 208). Slični nalazi pojavljuju se i drugdje. Slični prirodni uvjeti istočne obale Jadrana i njenih otoka, kao i zaleđa, nagnali su čovjeka na korištenje izoliranih površina zemlje u vrtaćama gdje su još i danas aktivni izvori vode. Slučaj je to prostora na sjevernoj padini Mosora, na nadmorskoj visini 372 m, gdje je čest nalaz ulomaka keramičkih posuda od prapovijesti do srednjega vijeka. Nalazi istražene vrtache, Pavića torina, pokazali su korištenje prostora od eneolitika do kasnoga srednjeg vijeka kao povremeno stanište stočara ovoga kraja (Vulić – Ivišić 2008: 469-470).

U svezi sa specifičnim organizacijskim oblicima zajedničkog života ljudskih grupa, analiza prostora i građe otvara još jedno važno pitanje naseljavanja: postojanje fenomena centralnih naselja. Kao u Lici, i u Dalmaciji su (Balen-Letunić 2006: 24-25; Čače 1982) veće gradine bile okružene nizom manjih stalnih, ali i privremenih naselja ili pak samo stražarnicama. Takve dominantne gradine mogle su biti gospodarski ili religijski centar šire rodovske zajednice (primjeri iz Istre: Vrčin, Monkodonja, Kunci, Stari grad kraj Oriča, Mlunska meja).

U željezno doba pećine su slabo naseljene (Komšo 2003: 46-47), a s obzirom na opće društveno-gospodarske odnose i prosperitet gradinskih središta, moguće je da su one služile samo kao sklonište ili pribežište manjih skupina ljudi. Istra je u željezno doba odigrala značajnu ulogu u sjevernojadranskom svijetu, a bogatstvo, ponajviše materijala iz grobova, kazuje o kontaktima i važnoj ekonomskoj moći njenih stanovnika o čijim stambenim objektima ne znamo gotovo ništa.

Susjedna, jugoistočno-alpska regija sa zapadnom Panonijom halštatsku je kulturu razvijala u okvirima grupa: doljenjske, svetolucijske, notranjske, skupine Martijanec-Kaptol te Donje

17 Obilazak autorice 2. veljače 2011. u pratnji Antuna Medena zahvaljujući kojemu znamo za većinu vangradinskih nalazišta uz Limsku dragu i teritorij Općine Kanfanar. Gospodinu Medenu ovoga puta najsrdačnije zahvaljujem.

Doline – Sanski Most (Gabrovec 1987: 25-28). I ovdje, kao i u Istri, o životu na gradinama kao vodećem tipu naselja saznajemo samo iz pripadajućih im groblja.

S aspekta simbolike pojam kuće predstavlja središte svijeta. Ona je slika univerzuma i poveznica zemaljskoga i nebeskoga svijeta. Za zajednice nomada karakteristična je okrugla kuća (jurta) čiji se središnji podupirač poklapa s osi svijeta. Kuća može biti viđena kao ženski simbol utočišta, majke i zaštite (Chevalier-Gheerbrant 1983: 382-383), no o tome nekom drugom prilikom.

U sagledavanju problema stambene arhitekture valja obratiti pažnju i na komunikacije i veze te njihov utjecaj u nastajanju naselja ili samo objekata u prostoru. U tom smislu moramo posebno izdvojiti one kopnene, ali i morske, kojima su strujali međusobni utjecaji i odvijala se razmjena dobara. Već je rečeno, ako izuzmemo naseljavanje pećina koje je najvećim dijelom ipak bilo uvjetovano geomorfološkim karakteristikama prostora, neolitička naselja nastaju uz obalu južne Istre. Utemeljenje gradina, u komunikacijskome smislu, vezano je kako uz obalu i more tako i uz doline riječnih tokova.¹⁸ S obzirom da je teško govoriti o fizičkim ostacima prapovijesnih komunikacija,¹⁹ pružanje njihovih pravaca možemo predmnijevati temeljem prirodnih karakteristika prostora, rasporeda i položaja naselja, trasa i ostataka antičkih i srednjovjekovnih cesta. No, i ovdje možemo posegnuti za etnološkim primjerima fenomena transhumancije – izdiga ili sezonskih seljenja pastira sa svojim stadima. Te sezonske migracije kretale su se najlakšim mogućim pravcima duž kojih su se morali kretati i prapovijesni stanovnici, zaobilazeći prepreke, prostorima s dovoljno pitke vode i izdašne ispaše (Ribarić 1993: 107, Karta I).

UMJESTO ZAKLJUČKA

Povijest naselja i nastambi u Istri velikim je dijelom i povijest korištenja njezina krajolika. Suvremenim istraživanjima, ponajprije geoarheologije, nastoji se odrediti koliko su obilježja okoliša utjecala na odabir ljudi da nasele ovaj prostor i kako su i koliko utjecali na promjenu krajolika u kojem su se stalno naselili, ponajprije neolitičari, ali i stanovnici metalnih razdoblja. Na temelju sačuvanih tragova naselja i nastambi nastoji se razjasniti regionalne promjene klime i raslinja, ali i čovjekova utjecaja na okoliš. Antropogeni ostaci vezani su uz ljudske aktivnosti, dok je samo vrlo mali dio naslaga, kako u pećinama tako i u naseljima, klimatskoga postanka. O korištenju nalazišta svjedoče promjene u sedimentaciji slojeva. Drugi aspekt proučavanja naseljavanja i nastambi jest onaj koji moderna znanost naziva arheologijom prostora. Takvi pogledi donose relativno nov način gledanja na ostatke ljudskih tragova u prostoru, odnosno prostor se promatra kao humanizirani objekt (Novaković 2008).

Izgradnja nastambi, osim uvjetovanosti prirodne okoline, uvelike je povezana s ekonomskom koncepcijom pribavljanja hrane. U strategiji opstanka presudnu ulogu odigrali su regionalni resursi. Osim dostupnosti vode i različitoga geološkog sastava, razlika obalne Istre, unutrašnjosti i Učke i Ćićarije očituje se i u sastavu raslinja. Do danas je najbolji presjek smještaja nalazišta, procesima formiranja i njihovo korištenje u prostoru u odnosu na promjene vegetacije dobiven istraživanjima Pupičine pećine i šireg prostora Ćićarije (prva peludna jezgra iz Prapoća) (Andrić 2006). Promjene u krajoliku nastale su djelovanjem klime, ali i utjecajem čovjeka. Njegovo djelovanje može se pratiti kroz promjenu u krajoliku.

18 Vidi Buršić-Matijašić 2009: 31-48 i poglavlje 3.2. Gustoća gradinskih naselja u prostornoj konfiguraciji i 3.2.1. Uloga uzvišenja u komunikaciji u: Buršić-Matijašić 2007: 563-581.

19 Na dva mjesta primijećeni su tragovi kola na kamenu: prilaz na gradinu Kunci i kod crkve sv. Petra u blizini gradine Tondolon.

Mjesta gdje je čovjek tijekom prapovijesti našao utočište i gdje je zadovoljavao potrebe života u zajednici pratimo u prirodnim šupljinama, kao i na otvorenim prostorima koja u posljednje vrijeme sve više pobuđuju pažnju istraživača. Konvencionalna tvrdnja da tijekom paleolitika i mezolitika čovjek obitava u pećinama, a tijekom brončanoga doba živi na gradinama, sve se više nadopunjava nalazima i nalazištima na otvorenim prostorima (Komšo 2006: 60; Buršić-Matijašić 2011: 63-76). Tragovi života paleolitičara i mezolitičara na otvorenim prostorima teško su prepoznatljivi, a naselja ili pak samo pojedinačne nastambe na otvorenim prostorima neolitičara ili ljudi iz metalnih razdoblja slabo su poznata, a još manje istražena. To je jedan od osnovnih razloga nemogućnosti postavljanja bilo kakve teze o njihovu međusobnom odnosu.

Prirodne šupljine/pećine većinom su korištene tijekom paleolitika i mezolitika, no njihova uloga u pružanju sigurnog zaklona ne jenjava ni dalje tijekom neolitika, eneolitika i brončanoga doba. Materijal željeznoga doba vrlo je rijedak u pećinama Istre. Zbog slabe istraženosti, ali i stanja u našim pećinama (dugotrajno korištenje, poremećenost slojeva) o organizaciji unutar prostora imamo malo podataka, no neupitno je da se tijekom povijesti i način korištenja pećina bitno mijenja, od jednostavnih zaklona, povremenih boravaka ljudi i njihovih stada do stalnih mjesta boravka (Pupićina peć - »habitat bérgerie«, »grotte bérgerie« Miracle – Forenbaher 2006: 473). Boravak ljudskih skupina u pećinama bio je uvjetovan sigurnosnim razlozima, ali i iskorištavanjem okoliša. Mnoge pećine nalaze se skrivene u dubokim šumama, ali i uz plodne zemljane površine krških vrtača (Pupićina, Trdačina, Laganiši).

Manje naseobine, povremeno korištene za specijalizirane lovačke ili stočarske aktivnosti nalaze se s južne i istočne strane planinskoga masiva Čićarije i Učke, ali i kao specijalizirani kampovi većih zajednica. U razvoju naselja i nastambi pećine predstavljaju konstantu koja se nije pretjerano mijenjala, dok su drugi oblici nastambi bili podložni promjenama u kontinuiranome razvoju. Mogućnost promišljanja o korištenju pećina tijekom povijesti danas pružaju nova, ali nadasve revizijska istraživanja nekih nalazišta (Oporovina u Lovranskoj dragi: Komšo - Blečić 2007b).

Najstariji trag ljudskog boravka u Istri predstavlja nalaz iz pećine Šandalja I, a najbolje je istražena pećina Pupićina peć. Ona predstavlja »stabilnu točku u krajoliku koji se neprestano mijenja«, a njeni kulturni slojevi pokazuju kontinuirani život kroz 10000 godina (Miracle – Forenbaher 2006).

Početak gradnje kuća vezuje se uz proces neolitizacije na Bliskom Istoku (Srejić 1997: 530-532) odakle se taj običaj proširio na veći dio Europe pa time i u Istru. Kuće u Istri predstavljaju konstrukcije namijenjene stanovanju najčešće s vertikalnim zidovima i krovom. One mogu imati kružne, elipsoidne ili četvrtaste tlocrte, a unutrašnjost može biti podijeljena horizontalno čime se dobivaju prostorije i vertikalno po katovima. Neolitizacija, odnosno širenje zemljoradnje, kako preciziraju Forenbaher i Miracle, vezuje se uz nekoliko inovacija, elemenata vezanih uz trajna ili polutrajna zemljoradnička sela kao što su udomaćene biljke i životinje te lončarije i predmeti od glačanoga kamena (Forenbaher i Miracle 2006: 483-484). Razmatrajući smještaj nalazišta dovodi se u pitanje tvrdnja istih autora koji naglašavaju da je »blizina obale bila važnija za smještaj nalazišta od dobre obradive zemlje« (Forenbaher i Miracle 2006: 493). S obzirom na to da su nalazišta ranoga neolitika okružena vrlo prostranim površinama plodne zemlje, vjerojatno su zemljani resursi ipak imali presudnu ulogu u naseljavanju.²⁰ Iako su podatci

20 Zaleđe najvećega ranoneolitičkog lokaliteta, Vižule kraj Medulina, obiluje plodnom zemljom. Obližnji Vrčevan kao i Kargadur, također (Komšo 2006a: 20; 2008a: 257). Slično je i u okolici Verudice gdje plodna zemlja prodire do same obale zaljeva Veruda. Ostala su nalazišta upitna, dijelom zbog vrlo skromne raspoložive građe za datiranje, često samo po jedan lomak impresso lončarije koja potječe iz nepotpunih istraživanja ili pronađenih samo površinskim pregledom terena.

vrlo oskudni, naseljenost obale južnog dijela Istre mogla bi se vidjeti kao kolonizacija pomorskim putem. Obala južnoga dijela Istre pružala je najbolje uvjete za prihvat plovila na putu preko južnoga Kvarnera, a Medulinski zaljev, uz plitku obalu, zaštićenost od vjetrova, izvore nadomak mora i plodne zemlje, pružali su dovoljno dobrih razloga za udaranje temelja života i kontrolirane strategije razvoja. Koliko je more bilo važno u prehrani ranih neolitičara južne Istre, govore nalazi udica na lokalitetu Kargadur kraj Ližnjana. Ovdje je zabilježena još jedna zanimljivost: velika nakupina kamenja s lijepom u sredini koju istraživači smatraju »rupom za nosiv stup krovne konstrukcije« (Komšo 2008a: 257) koja možda dopušta i promišljanje o nekoj vrsti šatorske konstrukcije poput kružnih jurta²¹.

Neolitičke obalne lokalitete, kakvi se danas predstavljaju, moramo promatrati u nešto drugačijem ambijentu, odnosno zbog prirodne transgresije mora oni su za vrijeme života naselja bili značajno udaljeniji od same obale. Naime, početkom holocena, zbog zatopljenja dolazi do podizanja morske razine, a obalna crta koja se nalazila duboko u Jadranu, na potezu Zadar – Ancona, polako se povlači prema sjeveru. Tijekom razdoblja neolitika, obalna linija nalazila se od oko 9 do 18 metara niže od današnje (Šegota – Filipčić 1991:153-160).

U odnosu na geografsku sredinu Istra je pružala raznolik materijal za gradnju nastambi. Kuće u Istri mogle su biti građene od kamena, drva, trske i zemlje ili u kombinaciji nekoga od ovih materijala. Konstrukcija krovova može se samo predmnijevati. Krovovi su mogli biti ravni, na jednu ili dvije vode. Za gradnju krovova, ali konačno i kuća, mogli su biti korišteni zidovi na rubovima terasa što je omogućavalo značajnu uštedu u materijalu, ali i pojačanje sigurnosnog elementa. Glavna okosnica svih stambenih objekata bila su ognjišta, dok mjesta spavanja, odvijanja svakodnevnih aktivnosti kao i obreda i ukopa, nisu jasno definirana. Ognjišta su zabilježena i u neolitičkome naselju Vižula gdje su ona predstavljala ploče od zapečene zemlje, crvene boje, glatke gornje, a grube donje površine. Ploče veličine 100 x 40 cm ili 40 x 30 cm ponekad su ležale na »kamenjnoj postelji« (Bačić 1969).

U Istri kao i na širem prostoru (istočna obala Jadrana i otoci, Lika – Olujić 2007: 144) gradine predstavljaju primarni tip naselja od kraja eneolitika/početka brončanoga doba do kraja željeznoga doba. Iako za željezno doba nemamo izravne pokazatelje o stambenim objektima, iz nalaza iz nekropola možemo suditi o načinu života, proizvodnji, trgovini i strukturi društva.

Višeznačnost pitanja vezanih uz stambene objekte na gradinama možemo sažeti u nekoliko točaka:

1. njihov položaj (dijelovi gradina odnosno unutrašnji ustroj, podjela na akropolski dio, gornji grad, donji grad i podgrađe; tamo gdje to nije definirano: na terasama, uz bedeme)
2. oblik (tlocrt)
3. veličina
4. procjena broja stanovnika
5. način gradnje (kamen, zemlja, kombinacija materijala...)
6. analize i interpretacija prostorne organizacije unutar kuća (ulaz, predsoblje, glavna prostorija, ognjište, peć, radionice, staje, umjetna skupljališta vode...)
7. materijalna kultura, antropološki i osteološki nalazi
8. etnoarheološka istraživanja (usporedba s etnološkim primjerima).

21 Okrugli pusteni šator stepskih naroda (<http://vajrapani.blog.hr/2010/01/1627212316/ger-jurta-dom.html>).

Konfiguracija terena nametnula se u određivanju smjernice nastanka i razvoja naselja, a dijelovi obrambene i stambene arhitekture nisu se mogli sačuvati pod »teretom« kasnijih gradnji. U većini slučajeva slojnice uzvišenja dopuštale su gradnju na relativno uskom prostoru. Na temelju sačuvanih ostataka vidljiva je velika koncentracija nastambi. Primjer zbijenih naselja vučedolske kulture, ponajprije Vučedola, pokazuje da visina platoa znači i gušću naseljenost s malom udaljenošću među kućama kao i njihovu češću obnovu (Balen 2005: 27). Prostor unutar gradina, na terasama, bio je maksimalno iskorišten. Kuće su bile sagrađene jedna do druge, u nizu²², elementi na temelju kojih možemo govoriti o relativnoj brojnosti objekata. Jesu li svi bili stambeni ili su postojale razne radionice, staje, zajedničke prostorije, na današnjemu skromnom uzorku istraženih gradina teško je govoriti.

Svakako je značajan veći broj visinskih nalazišta tijekom metalnih razdoblja u odnosu na neolitik, a dijelom sigurno i na eneolitik što je odraz opće europske slike, no slika se sve više mijenja s obzirom na pronalazak novih, tzv. izvangradinskih nalazišta. Takvo je stanje rezultata odraz više faktora od kojih je možda presudan priliv novoga stanovništva.

Općenito, vrlo se često nameće pitanje o procjeni broja stanovnika. Takve rasprave vrlo su nezahvalne zbog niza nedefiniranih elemenata. Na intenzitet naseljenosti utjecali su brojni faktori poput geomorfoloških karakteristika prostora koje sa sobom povlače čitav niz drugih čimbenika: konfiguraciju terena, pristup i upravljanje gospodarskim resursima, organizaciju prostora, raspoloživost stambene površine, status određene zajednice unutar šire teritorijalne cjeline, geoprometni položaj. Da bismo mogli govoriti o broju stanovnika, nedostaju potrebni elementi, u prvom redu broj i veličina stambenih objekata na pojedinim gradinama.²³

Kada govorimo o stanovništvu, valja naglasiti da razmjesta i veličina gradina, kao i veličina i izgled kuća na njima, pokazuju hijerarhijsku diferencijaciju ljudskih skupina, a u naseljima socijalnu osjetljivost.

Ondje gdje nije bilo istraživanja, glavni pokazatelj života u prvome redu bio je površinski nalaz keramike. Kako na temelju takvih ograničenih/selektiranih nalaza ne možemo suditi o dužini trajanja boravka ljudi na određenome nalazištu, gustoća ulomaka keramičkih posuda može biti više indikator opskrbljenosti nalazišta no što bi govorila o intenzitetu boravka.

Istraživanja na gradinama započela su krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Skromni rezultati danas su nadopunjeni mnogim vrijednim saznanjima proisteklim iz interdisciplinarnih istraživanja, ponajprije gradine Monkodonja kraj Rovinja.²⁴

Na temelju dostupne građe možemo pretpostaviti nekoliko mogućih načina gradnje stambenih objekata na gradinama, no ipak je osnovni vid gradnje najvjerojatnije bio u kombinaciji kamena i drvene građe, kako zidova i krovova, tako i podova (Hänsel et al. 1999: 77). Tehnika podizanja zidova postavljanjem isprepletenoga šiblja između nosivih drvenih stupova na što se, radi bolje izolacije, nanosila glina, primjenjivana je već tijekom neolitika.

Za sva spomenuta razdoblja i sva navedena nalazišta vrlo se malo zna o organizaciji prostora unutar kuća, ali i pećina. Središta okupljanja u pećinama svakako su ognjišta, oko kojih se vodi društveni život i razni drugi vidovi aktivnosti.

Podovi stambenih objekata na gradinama mogli su biti izvedeni na više načina. Nalazi »negativa« kuća uklesanih u živu stijenu upućuju na pomisao da su graditelji isklesali konture

22 »Nastambe na redove« (Hänsel et al. 1999: 74, 77).

23 Takvi pokušaji poznati su već krajem 19. st. kada je za Duvanjsko polje i njegovu okolicu, a na temelju 41 poznate gradine s prosječnim brojem stanovnika od 200 ljudi, dobivena brojka od ukupno 8200 ljudi (Zaninović 2007: 162, bilj. 131).

24 Na gradini Monkodonja na osnovi istraživanja između 1997. i 1999. godine izvršena je vizualna idejna rekonstrukcija zgrade u donjem dijelu grada (Hänsel et al. 1999, sl. 34).

kuće, a na ravnu površinu stavljali drvene daske ili ih jednostavno prekrivali slamom ili nekim drugim materijalom čiji se tragovi nisu sačuvali. Osim toga, podovi su mogli biti od nabijene zemlje (Monrupino), od pravilno poredanih plosnatih oblutaka ili od nabacanog kamena kao na gradini Monkas (Battaglia 1926; Hänsel et al. 1999: 68).

Osim spomenutih »uobičajenih« i očekivanih načina gradnje, u Istri poznajemo i stanovanje u zemunicama i sojenicama. Već poznatom zemuničkom ili poluzemuničkom nalazu iz razdoblja eneolitika, na otoku Brijuni, u zaljevu Javorika ili Saline (Gnirs 1925), danas se može dodati još jedan istovremeni, s nalazišta Kargadur kraj Ližnjana (Komšo 2008a: 257-261).

Jedinstveno prapovijesno naselje na platformama koje su pridržavali piloni zabilježeno je podvodnim arheološkim istraživanjima u uvali Zambratija, na krajnjem sjeverozapadu Istre, između Umaga i Savudrije. Temeljem analize ulomaka keramike nalazište je datirano u razdoblje od kasnoga neolitika do ranoga bakrenog doba, a predstavlja zasad jedini takav sojenički tip naselja u Istri (Koncani Uhač 2009: 265-266).

Nakon uvida u prirodne značajke Istarskoga poluotoka te kronološki slijed vremenskih perioda, na temelju građe nekih od važnijih i bolje istraženih nalazišta dolazimo do podataka o kulturi stanovanja u prapovijesti. Ipak, zbog slabe istraženosti, teško je donositi uopćene zaključke. Upitno je postavljati teze na temelju poznatih podataka, jer je takvih uistinu vrlo malo.²⁵ Iako se o fenomenu gradina/kasteljera danas govori sve više, upitan je odnos brojčanoga stanja i kronološkoga okvira. Većinu, vrlo grubo, datiramo u posljednja dva tisućljeća pr. Kr. što, u smislu apsolutne kronologije, predstavlja nevjerojatno dugo vremensko razdoblje. Postojanje utvrđenih naselja na uzvisinama najvećim je dijelom određeno temeljem vanjskih vidljivih elemenata koji su mahom upitne datacije, poput suhozidova, ili pak temeljem površinskih materijalnih ostataka. Današnje stanje može se razumjeti kao posljedica maloga uzorka. U Istri, kao i drugdje, brojnost nalazišta ili pak njihova odsutnost, ne odražava stvarnu sliku stvari. Veliki problem predstavlja još nedovoljno razrađena kronološka ljestvica, a prije svega određivanje početka života na uzvišenim položajima. Dosadašnje analize (Bačić, Čović, Cardarelli, Trežan) nisu dale zadovoljavajuće rezultate, uglavnom zbog teško definirane terenske stratigrafije (izostanak adekvatnih zahvata prilikom istraživanja) ili, u većini slučajeva, izgleda, odnosno sastava terena prouzročenog prirodnim pojavama. Na ogoljelim istarskim vrhovima bez vegetacije antropogeni elementi kao što su ostatci nastambi, staja, gospodarskih objekata, torovi i tomu slično, erozijom su terena uništeni ili nataloženi na nešto nižim, sekundarnim položajima.

Ipak, vidno povećan broj nalazišta tijekom brončanog u odnosu na prethodno, bakreno doba, govori o znakovitim promjenama i promjeni strategije naseljavanja.

Modernim interdisciplinarnim istraživanjima dobiveni su vrijedni rezultati odnosa prirodnog okoliša i sustava naseljavanja kao i strategije opstanka ljudskih zajednica. Istarski prostor tijekom više tisuća godina »teatar« je mnogobrojnih promjena, iako dugo vremensko razdoblje, ponajprije paleolitika, pokazuje mnogobrojne aspekte naseljavanja. Kasnije, pojavom i širenjem proizvodnje hrane, dogodile su se dramatične promjene koje su se očitovale u utemeljenju stalnih mjesta boravka s izgradnjom više ili manje čvrstih objekata. Eneolitik, a ponajprije brončano doba donosi sustavno naseljavanje uzvisina i kontroliranu strategiju opstanka u prostoru. Nikad dotad, prostor unutar naselja nije morao biti tako dobro organiziran u svrhu stanovanja, ali i obrane. Svi elementi prenose se i u protourbana središta željeznoga doba o kojima znamo vrlo malo.

25 Usporedba karte Istre s nalazištima od neolitika do prijelaza bakrenog doba u rano brončano doba i karta gradina, stanje 1999., sl. 2 i sl. 3 u: Hänsel et al. 1999: 41-41.

I još jedan aspekt nastajanja nalazišta u Istri. Pregledom tematskih/kronoloških karata pažnju privlače mnogi dijelovi bez registriranih nalazišta. Nedostatak tragova ljudskih aktivnosti na određenim nalazištima, no i na širim prostorima diljem Istre, mogu se tumačiti trojako: prvo, da je prekid rezultat stvarnog odsustva čovjeka; drugo, da je nastao kao pojava erozije ili nekog drugog prirodnog faktora; treće, nedostatak pravih detekcijskih radova i nalaz sačuvane građe.

Primjeri ostataka stambene arhitekture u Istri pokazuju skromnu raznolikost i razvojni tok od primitivnih rupa (Pradišiel), preko grubih arhitektonski još neizraženih oblika od prirodnog, neobrađenog kamena, do pravilnijih konstrukcija podignutih od klesanog kamena ili drvenih elemenata s upotrebom gline (Monkodonja).

Danas posjedujemo vrlo malo stratigrafskih sljedova na nalazištima kojima bismo dobili pravu sliku naseljavanja i dužinu kao i kvalitetu čovjekova boravka. No, ipak, svakim novim istraživanjem ili interpretacijom nalaza dolazimo do jasnije slike promjena struktura naselja i nastambi.

U svim prapovijesnim razdobljima Istru i njezino stanovništvo moramo promatrati u sklopu zajedničkoga mediteranskog prostora, gdje je svaka zajednica zajedničkom poticaju dala vlastitu individualnost iskoristiši lokalne resurse čime su razvili različite tipologije.

Vid arhitekture koji se javlja od najranijih vremena naseljavanja Istre može se usporediti s pojmom ruralne arhitekture etnološke baštine. Ona je zbog svoje jednostavnosti nazvana i »arhitektura bez arhitekata«, anonimna, autohtona, ruralna, ili pak spontana, ili primitivna (Rudofsky 1976) i kao takva čini neponovljivo bogatstvo jedinstvenoga istarskog prostora.

LITERATURA

ANDRIČ 2006

Maja Andrič, »Prapoče Pollen Core and Holocene Vegetation Change in Northern Istria/Peludna jezgra iz Prapoča i promjene vegetacije za holocena u sjevernoj Istri« u: Preston Miracle, T. – Stašo Forenbaher (urednici), *Prehistoric Herders of northern Istria, The Archaeology of Pupičina Cave / Pretpovijesni stočari sjeverne Istre, Arheologija Pupičine peći*, Volume 1 – 1. svezak, *Monografije i katalogi*, 14, Pula 2006., 31-62.

BAČIĆ 1956

Boris Bačić, »Arheološko iskopavanje spilje Cingarele kod Momjana«, *Jadranski zbornik*. Prilozi za povijest Istre, Rijeke i Hrvatskog primorja, Rijeka – Pula 1956., 323-364.

BAČIĆ 1957

Boris Bačić, »Novi grobovi iz brončanog doba u Istri«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LVI-LIX, Zbornik radova posvećen M. Abramiću, II, Split 1954-57., 15-23.

BAČIĆ 1960

Boris Bačić, »Tumuli iz brončanog doba na Maklavunu i Žamnjaku u južnoj Istri«, *Zusammenfassung – Bronzezeitliche Tumulus auf Maklavun und Žamnjak in Sudistrien, Jadranski zbornik*,

Prilozi za povijest Istre, Rijeke, Hrvatskog primorja i Gorskog Kotara, svezak IV, Pula – Rijeka 1960., 197-203.

BAČIĆ 1969

Boris Bačić, »Medulin, Ižula, Istra – neolitsko naselje«, *Arheološki pregled* 11, Beograd 1969., 23-24.

BAČIĆ 1970

Boris Bačić, »Prilozi poznavanju prahistorijske gradinske fortifikacije u Istri«, u: *Adriatica praehistorica et antiqua Gregorio Novak dicata*, Zagreb 1970., 215-227.

BAČIĆ 1972

Boris Bačić, »Pradišelski rt, Pavičina, Istra, eneolitski lokalitet«, *Arheološki pregled* 14, Beograd 1970., 32.

BAČIĆ 1973

Boris Bačić, »Vela Gromača kod Kavrana«, *Histria archaeologica* IV/1, Pula 1973., 7-15.

BAČIĆ 1978

Boris Bačić, »Trogrla pećina, Rezultati arheološkog istraživanja 1974. godine«, *Jadranski zbornik*. Prilozi za povijest Istre, Rijeke, Hrvatskog primorja i Gorskog Kotara, svezak X, Pula, Rijeka 1978., 161-172.

BAČIĆ 1978a

Boris Bačić, »Prahistorijska izložba«, *Vodič III, Arheološki muzej Istre u Puli*, Pula 1978., 27-44.

BAČIĆ 1979

Boris Bačić, Udio prehistorijskih gradina kod formiranja kasnijih istarskih naselja, Prilozi za povijest i kulturu Istre, *Materijali 2*, 20, Pula 1979.

BALEN 2005

Jacqueline Balen, »Sopot«, *Hrvatski arheološki godišnjak 1/2005*, Zagreb 2005., 26-28.

BALEN-LETUNIĆ 2006

Dubravka Balen-Letunić, *Japodi, Arheološka svjedočanstva o japodskoj kulturi u posljednjem pretpovijesnom tisućljeću*, Ogulin 2006.

BALOG 1985

Zdenko Balog, »Utvrde garda Roča«, *Buzetski zbornik 9*, Buzet 1985., 121-133.

BALOG 1993

Zdenko Balog, »Stambena arhitektura grada Roča«, *Buzetski zbornik 18*, Buzet 1993., 37-48.

BALOG 1997

Zdenko Balog, »Pretpostavke o najranijem urbanističkom razvoju Roča«, *Buzetski zbornik 23*, Buzet 1997., 79-88.

BASLER 1954

Đuro Basler, »Prehistorijske gradine i njihova zaštita/Les fortifications préhistoriques et leur conservation«, *Naše starine II – Godišnjak zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti narodne republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1954., 87-97.

BATOVIĆ 1966

Šime Batović, *Stariji neolitik u Dalmaciji*, Zadar 1966.

BATOVIĆ 1979

Šime Batović, »Jadranska zona«, *Praistorija jugoslavenskih zemalja II*, Neolitsko doba, Sarajevo 1979., 473-634.

BATOVIĆ 1983

Šime Batović, »Kasno brončano doba na istočnom jadranskom primorju«, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Sarajevo 1983., 271-373.

BATOVIĆ, Š. 1987.

»Liburnska grupa«, *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Sarajevo 1987., 339-391.

BATTAGLIA 1926

Raffaello Battaglia, »Ricerche paleontologiche e folcloristiche sulla casa istriana primitiva«, *Atti e Memorie della Società Istriana di Storia Patria*, XXXVIII, 1926., 31-79.

BATTAGLIA 1958

Raffaello Battaglia, »I castellieri della Venezia Giulia«, Estratto da: *Le meraviglie del passato*, Milano 1958., 419-434.

BENAC 1973

Alojz Benac, »Obre I, Neolitsko naselje starčevačko-impreso i kakanjske kulture na Raskršću«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s. 27/28, Sarajevo 1973., 5-171.

BENUSSI 1928

Bernardo Benussi, »Dalle annotazioni di Alberto Puschi per la carta archeologica dell'Istria«, *Archeografo Triestino*, III, 14, 1927.-28., 243-282.

BERNARDINI – BETIC 2008

Federico Bernardini – Ambra Betic, »Il sito di Zaule presso Trieste (Italia nord-orientale), Terre di Mare, L'archeologia dei paesaggi di costiera e le variazioni climatiche, Atti del Convegno internazionale di Studi, Trieste, 8-10 novembre 2007«, a cura di Rita Auriemma e Snježana Karinja, Trieste – Piran-Pirano 2008, 38-43.

BERTOŠA 1978

Miroslav Bertoša, *Istarsko vrijeme prošlo*, Pula 1978.

BETIC et al. 2008

Betic Ambra – Federico Bernardini – Emanuela Montagnari Kokelj, »I castellieri di Trieste tra Carso e mare«, *Terre di mare, L'archeologia dei paesaggi costieri e le variazioni climatiche, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Trieste, 8-10 novembre 2007*, a cura di Rita Auriemma e Snježana Karinja, Trieste – Piran-Pirano 2008, 25-37.

BLEČIĆ 2004

Martina Blečić, Grobnik u željezno doba, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s., XXXVII, Zagreb 2004., 47-117.

BOSCHIAN 2006

Giovanni Boschian, »Geoarchaeology of Pupicina Cave/Geoarcheologija Pupičine peći«, u: Preston Miracle, T. – Stašo Forenbaher (urednici), *Prehistoric Herders of northern Istria, The Archaeology of Pupicina Cave / Pretpovijesni stočari sjeverne Istre, Arheologija Pupičine peći*, Volume 1 – 1. svezak, *Monografije i katalogi*, 14, Pula 2006., 123-162.

BOSCHIAN – MONTAGNARI KOKELJ 2000

Giovanni Boschian – Emanuela Montagnari Kokelj, »Prehistoric shepherds and caves in the Trieste Karst (Northeastern Italy)«, *Geoarchaeology: an International Journal*, 15, 4, 331-371.

BRAJKOVIĆ 2000

Deana Brajković, Šandalja, *Histria archaeologica*, 29/1998, Pula 2000., 5-26.

BRAJKOVIĆ et al. 1999

Dejana Brajković – Vesna Malez – Ljerka Marjanac – Jadranka Mauch Lenardić – Maja Paunović – Marija Poje, »Paleontološka i sedimentološka istraživanja špilje pećinovac kod Okreti (Kanfanar), Hrvatska/Paleontological and sedimentary exploration of the Pećinovac cave near Okreti (Kanfanar), Croatia«, *Histria archaeologica* 28/1997, Pula 1999., 5-36.

BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 1987

Klara Buršić-Matijašić, »Brončano doba na gradinskim naseljima Poreštine«, *Zbornik Poreštine 2*, Poreč 1987., 33-39.

BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 1998

Klara Buršić-Matijašić, »Gradina Monkodonja, Tipološko-statistička obrada keramičkih nalaza srednjobrončanodobne istarske gradine Monkodonja kod Rovinja« (The Monkodonja Hillfort, A Typological and Statistical Analysis of Pottery Finds from the Middle Bronze Age Hillfort of Monkodonja near Rovinj), *Monografije i katalozi 9*, Pula 1998.

BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2003

Klara Buršić-Matijašić, »Rano naseljavanje južne Istre – Pećinovac kod Okreti«, *Histria antiqua* 11/2003., Pula 2003., 55-73.

BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2007

Klara Buršić-Matijašić, »Gradine Istre – Povijest prijepovijesti«, u: *Povijest Istre VI*, Pula 2007.

BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2009

Klara, Buršić-Matijašić, »Prapovijesne i antičke komunikacije sjeverozapadne Istre u rukopisima Alberta Puschija/Le comunicazioni presitoriche e romane nei manoscritti di Alberto Puschi«, *Histria antiqua* 17/2009., Pula 2009., 31-48.

BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2010

Klara Buršić-Matijašić, »Prapovijesna topografija Motovuna i okolice«, *Motovun – Povijest i sadašnjost, Mala biblioteka sv. 5, Zbornik radova sa znanstvenostručnog skupa Motovun – povijest i sadašnjost u povodu 1200. obljetnice prvog spomena*

Motovuna u pisanim izvorima, Motovun 18. prosinca 2004., Pazin 2010., 9-25.

BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2011

Klara Buršić-Matijašić, »Ne samo gradine«, *Histria Antiqua* 20/2011, Pula 2011., 63-76.

BURTON 1877

Richard Francis Burton, *Note sopra i Castellieri e rovine preistoriche della penisola istriana*, Capodistria 1877. (reprint Trieste 1970.); izvornik: Burton, R. F. *Notes on the Castellieri or Prehistoric Ruins of the Istrian Peninsula*, u *Anthropologia* I, 1874.

CANNARELLA 1968

Dante Cannarella, *Il Carso*, Trieste 1968.

CAVULLI – PEDROTTI 2002

Fabio Cavulli – Annalisa Pedrotti, »L'insediamento del Neolitico antico di Lugo di Grezzana: la palizzata lignea«, *Preistoria Alpina*, v. 37 (2001), Trento 2002, 11- 24.

CODACCI 2004

Giulia Codacci, »Il sito neolitico di Vižula: analisi tipologica dell'industria litica«, *Histria archaeologica*, 33/2002, Pula 2004., 143-193.

CHEVALIER – GHEERBRANT 1983

Jean Chevalier – Alain Gheerbrant, *Rječnik simbola, mitovi, snovi, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Zagreb 1983.

CVITANOVIĆ 1994

Đurđica Cvitanović, »Graditeljstvo i crkvena umjetnost Buzeštine i Općine Lanišće«, *Buzetski zbornik* 19, Buzet 1994., 15-26.

ČAČE 1982

Slobodan Čače, »Liburnske zajednice i njihovi teritoriji«, *Dometi* 12, Rijeka 1982., 41-52.

ČOVIĆ 1983

Borivoje Čović, »Regionalne grupe ranog bronzanog doba, Istra; Srednje bronzano doba u Istri«, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV., Sarajevo 1983., 114-132; 233-242.

DE FRANCESCHI 1846

Carlo De Franceschi, »Lettera al sig. Dr. Kandler«, *L'Istria* I, 26-27, Sabato 9. Maggio 1846, 101-102.

DEGASPERI et al. 1998

Nicola Degasperis, Alessandro Ferrari, Giuliana Steffè, »L'insediamento neolitico di Lugno di Romagna«, u: *Settemila anni fa il primo pane*,

ambienti e culture delle società neolitiche: Comune di Udine, Museo friulano di storia naturale, dicembre 1998-maggio 1999, a cura di Andrea Pessina, Giuseppe Muscio.

DRECHSLER-BIŽIĆ 1983

Ružica Drechsler-Bižić, »Srednje brončano doba u Lici i Bosni«, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV.*, Sarajevo 1983., 242-270.

FORENBAHER I MIRACLE 2006

Stašo Forenbaher i Preston Miracle, »Pupičina Cave and the Spread of Farming in the Eastern Adriatic/Pupičina peć i širenje zemljoradnje na istočnom Jadranu«, u: Preston Miracle, T. – Stašo Forenbaher (urednici), *Prehistoric Herders of northern Istria, The Archaeology of Pupičina Cave / Pretpovijesni stočari sjeverne Istre, Arheologija Pupičine peći*, Volume 1 – 1. svezak, *Monografije i katalogi*, 14, Pula 2006., 483-530.

FORENBAHER - KAISER 2008

Stašo Forenbaher – Timothy Kaiser, *Grapčeva špilja*, Split 2008.

GABROVEC 1983

Stane Gabrovec, »Jugoistočno alpska regija«, *Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV.*, Sarajevo 1983., 21-96.

GABROVEC 1987

Stane Gabrovec, Jugoistočnoalpska regija sa zapadnom Panonijom, *Praistorija jugoslavenskih zemalja, V.*, Sarajevo 1987., 25- 181.

GARAŠANIN 1983

Milutin Garašanin, »Vinkovačka grupa; Moriška (mokrinska) grupa«, *Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV.*, Sarajevo 1983., 471-475; 476-483.

GNIRS 1906

Antun Gnirs, »Tumulusgräber aus der Kastellierzeit Istriens«, *Mitteilungen der Zentralkommission*, III, Wien 1906.

GNIRS 1925

Antun Gnirs, *Istria praeromana, Beiträge zur Geschichte der frühesten und vorrömischen Kulturen der nördlichen Adria*, Karlsbad 1925.

GORLATO 1961

Laura Gorlato, »Tipi di dimore temporanee: i «casoni» della laguna di Grado e le «casite» dell'Istria sud-occidentale«, *L'Universo*, 2, Milano 1961.

GOTTHARDI PAVLOVSKY 1978

Beata Gotthardi Pavlovsky, »Osnovna etnografska obilježja istarskog ruralnog prostora, Tradicionalna stambena kuća«: *29. savjetovanje udruženja Arbei-skreises für Hausforschung*, Zagreb 1978.

GOVEDARICA 1978

Blagoje Govedarica, »Praistorijske gradine u Bosni i Hercegovini«, *Materijali SADJ-a 14, Naseljavanje i naselja u praistoriji*, Peć 1976., Beograd 1978., 117-133.

HAWKES 1966

Jacquetta Hawkes, *Prehistorija, Historija čovječanstva, Kulturni i naučni razvoj*, Zagreb 1966.

HÄNSEL et al. 1999

Bernhard Hänsel – Kristina Mihovilić – Biba Teržan 1999., »Monkodonja – utvrđeno protourbano naselje starijeg i srednjeg brončanog doba kod Rovinja u Istri«, *Histria archaeologica*, 28/1997., Pula 1999., 37-108.

HÄNSEL et al. 2008

Bernhard Hänsel – Biba Teržan – Kristina Mihovilić, »Rezultati 10-godišnjeg istraživanja Monkodonje, I. porečki susret arheologa, rezultati arheoloških istraživanja na području Istre, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Poreč, 29. rujna 2006.«, Svezak I., Poreč 2008., 17-24.

HORVAT 1986

Katarina Horvat, »Hum – formiranje i razvoj grada u razdoblju od XI do XII stoljeća«, *Buzetski zbornik 9*, Buzet 1986., 103-114.

HORVAT-LEVAJ 1988

Katarina Horvat-Levaj, »Gradovi – utvrde sjeveroistočne Istre. Građevni razvoj i problem revitalizacije«, *Buzetski zbornik 12*, Buzet 1988., 213-236.

HORVAT-LEVAJ 1998

Katarina Horvat-Levaj, »Vrh – građevni razvoj«, *Buzetski zbornik 24*, Buzet 1998., 51-61.

HORVAT-LEVAJ 2001

Katarina Horvat-Levaj, »Hum – grad i spomenici«, *Buzetski zbornik 27*, Buzet 2001., 55-65.

JURKIĆ 1979

Vesna Jurkić, »Povijesno urbanistički razvoj Pule od prapovijesti do ranog srednjeg vijeka«, *Prilozi za povijest i kulturu Istre, Materijali 2*, Pula 1979., 13-15.

KALE 1998

Jadranko Kale, »Je li se u neolitiku stanovalo u bunjama?«, *Izdanja HAD-a*, 19, 1998., 75–83.

KARAVNIĆ & JANKOVIĆ 2004

Ivor Karavanić & Ivor Janković, »Srednji i rani gornji paleolitik u Hrvatskoj/The Middle and Early Upper Paleolithic in Croatia«, *Opuscula archaeologica* 30., Zagreb 2004., 21–54.

KLEN 1967

Danilo Klen, »Postanak naselja Flenga, Delića i Kloštra na nekadašnjoj Fratriji«, *Istarski mozaik* 1-2, Pula 1967., 28–40.

KOMŠO 2003

Darko Komšo, »Pećine Istre – mjesta življenja od prapovijesti do srednjeg vijeka / The Caves of Istria – Place of Living from Prehistory to the Middle Ages«, *Histria Antiqua*, 11/2003., Pula 2003., 41–54.

KOMŠO 2006

Darko Komšo, »Mezolitik u Hrvatskoj/The Mesolithic in Croatia«, *Opuscula archaeologica* 30, Zagreb 2006., 55–92.

KOMŠO 2006a

Darko Komšo, »Vrčevan – nalazište na otvorenom iz razdoblja ranog neolitika – Vrčevan, an open-air site from the early neolithic period«, *Histria archaeologica* 35/2004, Pula 2006., 5–30.

KOMŠO 2006b

Darko Komšo, »Šurida«, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2/2005, Zagreb 2006., 245–246.

KOMŠO 2007

Darko Komšo, »Limski kanal«, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 3/2006, Zagreb 2007., 240–242.

KOMŠO 2008

Darko Komšo, »Pećina Laganiši – mjesto života i smrti«, *I. porečki susret arheologa, rezultati arheoloških istraživanja na području Istre, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Poreč, 29. rujna 2006.*, Svezak I., Poreč 2008., 9–16.

KOMŠO 2008a

Darko Komšo, »Kargadur«, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4/2007., Zagreb 2008., 257–260.

KOMŠO - BLEČIĆ 2007

Darko Komšo - Martina Blečić, *Lovranska Draga – pećinski sustav kao kasnoantički refugij, Obavijesti HAD, Čečuk Božidar (ur.)*, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 2007., 29.

KOMŠO - BLEČIĆ 2007b

Darko Komšo & Martina Blečić, »The Secret Cave Ciry hidden in the Cliffs (Lovranska Draga Canyon, Istria, Croatia)«, *B.A.R.*, 2007., 119–123.

KOMŠO – MIHOVILIĆ 2006

Darko Komšo – Kristina Mihovilić 2006, »Istarski Ipsilon, dionica Pula - Vodnjan (1. dio)«, *Hrvatski arheološki godišnjak* 2/2005., Zagreb 2006., 207–210.

KOMŠO – MIHOVILIĆ 2007

Darko Komšo – Kristina Mihovilić, »Kornede«, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3/2006, Zagreb 2007., 237–238.

KOMŠO et al. 2005

Darko Komšo – Tatjana Bradara – Kristina Mihovilić, »Crveni vrh«, *Hrvatski arheološki godišnjak* 1/2004., 138–139.

KOMŠO et al. 2005a

Darko Komšo – Tatjana Bradara – Kristina Mihovilić, »Markocija«, *Hrvatski arheološki godišnjak* 1/2004., 143–145.

KONCANI UHAČ 2009

Ida Koncani Uhač, »Podvodna arheološka istraživanja u uvali Zambratija«, *Histria antiqua*, 17/2009., Pula 2009., 263–268.

LAGO 1994

Luciano Lago, *Pietre e paesaggi dell'Istria centro-meridionale, Le «Casite», Un censimento per la memoria storica, Collana degli Atti Rovigno*, 11, 1994.

LONZA 1977

Benedetto Lonza, *Appunti sui castellieri dell'Istria e della provincia di Trieste*, Trieste 1971.

LONZA 1973-1974

Benedetto Lonza, »Gli scavi nel castelliere di Monrupino«, *Atti della Società per la preistoria e protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia*, II., 1973–1974, 15–28.

MALEZ 1987

Mirko Malez, »Pregled paleolitičkih i mezolitičkih kultura na području Istre«, *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju. Izdanja HAD* 11/1, Pula 1987, 3–47.

MARCHESETTI 1903

Carlo Marchesetti, *I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia*, Trieste 1903, pretilski 1981.

MARIJANOVIĆ 2001

Brunislav Marijanović, »Prilog daljem poznavanju starijeg neolitika u Dalmaciji«, *Radovi, razdio povijesnih znanosti*, 39 (28), Zadar 2001., 27-37.

MARUŠIĆ 1995

Branko Marušić, »Istra i sjevernojadranski prostor u ranom srednjem vijeku«, *Monografije i katalozi*, 4, Arheološki muzej Istre, Pula 1995.

MENĐUŠIĆ 1998

Marko Menđušić, »Neolitička naselja na šibensko-drnjskom području«, *Izdanja HAD* 19, Zagreb 1998., 47-62.

MIHOVILIĆ 2001

Kristina Mihovilić, »Pula – Iza Herkulovih vrata, Arheološka istraživanja 1997.-1998. godine«, *Katalog* 60, Arheološki muzej Istre, Pula 2001., 7-14.

MIHOVILIĆ et al. 2006

Kristina Mihovilić – Tatjana Bradara – Giulia Codacci-Terlevi, *Goli, Hrvatski arheološki godišnjak* 32/2005, Zagreb 2006., 203-204.

MIRACLE – FORENBAHER 2006

Preston Miracle, T. – Stašo Forenbaher (urednici), *Prehistoric Herders of northern Istria, The Archaeology of Pupičina Cave / Pretpovijesni stočari sjeverne Istre, Arheologija Pupičine peći*, Volume 1 – 1. svezak, *Monografije i katalozi*, 14, Pula 2006.

MIRACLE – FORENBAHER 2006a

Preston Miracle, T. – Stašo Forenbaher, »Excavations at Pupičina Cave/Iskopavanja u Pupičinoj peći«, u: Preston Miracle, T. – Stašo Forenbaher (urednici), *Prehistoric Herders of northern Istria, The Archaeology of Pupičina Cave / Pretpovijesni stočari sjeverne Istre, Arheologija Pupičine peći*, Volume 1 – 1. svezak, *Monografije i katalozi*, 14, Pula 2006., 63-122.

MIRACLE – FORENBAHER 2006b

Preston Miracle, T. – Stašo Forenbaher, »Changing Activities and Environments at Pupičina Cave/ Promjene aktivnosti i kraljika oko Pupičine peći«, u: Preston Miracle, T. – Stašo Forenbaher (urednici), *Prehistoric Herders of northern Istria, The Archaeology of Pupičina Cave / Pretpovijesni stočari sjeverne Istre, Arheologija Pupičine peći*, Volume 1 – 1. svezak, *Monografije i katalozi*, 14, Pula 2006., 455-481.

MISIUDA 1987

Danuta Misiuda, »Povijesni i građevinski razvoj kaštela Sovinjaka«, *Buzetski zbornik* 11, Buzet 1987., 131-140.

MOHOROVIĆ 1953

Andre Mohorovičić, »Analiza razvoja pučkih nastambi na otočnoj skupini Lošinj-Cres«, *Ljetopis JAZU*, 60, Zagreb 1953.

MOHOROVIĆ 1954

Andre Mohorovičić, »Prikaz nekih karakterističnih elemenata u razvoju urbanističke strukture naselja na području sjeverozapadne Istre«, *Ljetopis JAZU* 59, Zagreb 1954.

MÜLLER 1994

Johannes Müller, *Das ostadriatische Impresso-Kultur: Zeitliche Gliederung und die Neolithisierung des Adriaumes*. Volker Spiess, Berlin.

NICE 1940

Bruno Nice, *La casa rurale nella Venezia Giulia*, Bologna 1940.

NOVAKOVIĆ 2008

Predrag Novaković, »Arheologija prostora i arheologija krajolika«, *Povijest u kršu*, Zbornik projekta »Naselja i komunikacije u kontekstu veza jadranskog priobalja i unutrašnjosti u prapovijesti i antici«, *Alpium Illyricum Studia*, Vol. I, Zagreb 2008., 15-54.

OLUJIĆ 2007

Boris Olujić, *Povijest Japoda*, Zagreb 2007.

OLUJIĆ 2008

Boris Olujić, »Iskopavanje lokaliteta Viničica 2002.-2004. godine«, *Povijest u kršu*, Zbornik projekta »Naselja i komunikacije u kontekstu veza jadranskog priobalja i unutrašnjosti u prapovijesti i antici«, *Alpium Illyricum Studia*, Vol. I, Zagreb 2008., 87-99.

OREČ 1978

Petar Oreč, »Prapovijesna naselja i grobne gomile u zapadnoj Hercegovini«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s. XXXII, Sarajevo 1978., 181-291.

PARONUZZI 1997

Paolo Paronuzzi, »L'abitato di Elleri alla luce dei recenti scavi«, u: *Il civico museo archeologico di Muggia*, Muggia 1997, 89-92.

PERŠIĆ 1988

Mirjana Peršić, »Sakralni objekti Buzeštine i njihova oprema«, *Buzetski zbornik* 12, Buzet 1988., 195-212.

POLŠAK – ŠIKIĆ 1973

Ante Polšak – Dragutin Šikić, *Osnovna geološka karta SFRJ*, Izradio Institut za geološka istraživanja, Zagreb 1957.-1963.

PRELOG 1979

Milan Prelog, »Grad i selo u Istri – u antici i u ranom srednjem vijeku«, Prilozi za povijest i kulturu Istre, *Materijali* 2, 13.

RENFREW 2010

Colin Renfrew, *Pretpovijest, Nastanak ljudskog uma*, Zagreb 2010.

RIBARIĆ 1993

Ljubomir Ribarić, »Sjećanje na suzbijanje epidemije bruceloze u Istri«, *Buzetski zbornik* 18, Buzet 1993., 103-108.

RINALDI 1963-1964

Maria Luisa Rinaldi, »Brevi note a proposito dei castellieri«, *Archeografo Triestino*, ser. IV, vol. 24-26, 1963-1964, 3-25.

RUDOFSKY 1976

B. Rudofsky, *Arhitektura bez arhitekata*, Beograd 1976.

SALOPEK 1975

Davor Salopek, »U traženju zavičajnih prostora«, *Znanstveni skup o zavičajnoj arhitekturi – Krnica* 1975, Istra 7, Pula 1975.

SREJOVIĆ 1997

Dragoslav Srejović, *Arheološki leksikon, preistorija Europe, Afrike i Bliskog istoka, grčka, etrurska i rimska civilizacija*, Beograd 1997.

STEPINAC-FABIJANIĆ 1983

Tihomira Stepinac-Fabijanić, »Novija istraživanja i problemi ruralne arhitekture u Istri«, *Etnološka tribina* 4-5, Zagreb 1983., 49-53.

STEPINAC-FABIJANIĆ 1985

Tihomira Stepinac-Fabijanić, »Način i kultura stanovanja u Istri, na Krasu i sjevernojadranskim otocima: povijesni pregled arhitektonskog razvoja«, *Problemi sjevernog Jadrana*, Svezak 5, Rijeka 1985., 197-230.

STEPINAC-FABIJANIĆ 1988

Tihomira Stepinac-Fabijanić, »Paleontološka istraživanja kamenih poljskih kućica okruglog tlocrta u Istri«, *Problemi sjevernog Jadrana*, Svezak 6, Zagreb 1988., 109-132.

STEPINAC-FABIJANIĆ 1988a

Tihomira Stepinac-Fabijanić, »Ruralna arhitektura Buzeštine«, *Buzetski zbornik* 12, Buzet 1988., 101-112.

STIPČEVIĆ 1966

Aleksandar Stipčević, *Gli Illiri*, Milano 1966.

ŠEGOTA – FILIPČIĆ 1991

Tomislav Šegota – Anita Filipčić, »Arheološki i geološki pokazatelji hlocenskog položaja razine mora na istočnoj obali Jadranskog mora«, *Rad HAZU* 458, Zagreb 1991., 149-172.

TADIĆ 1979

Biserka Tadić, »Prilog valorizaciji starih izgrađenih jezgri u Istri«, Prilozi za povijest i kulturu Istre, *Materijali* 2, Pula 1979., 28.

TOMMASINI 1837

Giacomo Filippo Tommasini, »De' Commentarj storici-geografici della Provincia dell'Istria«, Libri otto con appendice di Monsig. Giacomo Filippo Tommasini vescovo di Cittanova, *Archeografo Triestino* IV, 1837, 1-554.

VINŠČAK 1989

Tomo Vinščak 1989., Kuda idu »Horvatski nomadi«, *Studia ethnologica*, vol. 1, Zagreb 1989.

VITRUVIUS 1990

Marcus Pollio Vitruvius, *Deset knjiga o arhitekturi/De architectura libri decem*, Sarajevo 1990.

VULIĆ – IVIŠIĆ 2008

Šime Vulić – Ante Ivšić, »Pavića torina«, *Hrvatski arheološki godišnjak* 4/2007, Zagreb 2008., 469-470.

ZANINOVIĆ 2007

Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, Šibenik 2007.

ZLATUNIĆ 2004

Romuald Zlatunić, »Arheološka interpretacija i rekonstrukcija života u neolitičkom razdoblju Istre«, *Histria archaeologica* 33/2002, Pula 2004., 5-143.

ZLATUNIĆ 2007

Romuald Zlatunić, »Sv. Mihovil«, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3/2006, Zagreb 2007., 268-271.

SAŽETAK

Razvoj naselja i nastambi u Istri bio je uvjetovan prirodnim okruženjem i potrebama zajednica. Istra je svojim položajem na krajnjem sjeveru jadranskoga bazena imala specifični hod koji se ogledao u samostalnom razvoju, ali pod neupitnim utjecajima Sredozemlja i jugoistočne Europe te predalpskoga prostora i Padske nizine, a sve u nezaustavljivome kronološkom slijedu.

Dok su teme vezane uz život i stanovanje čovjeka u Istri: prirodna sredina, tipovi i oblici naselja, tipovi i oblici stambenih objekata, gospodarstvo, prehrana, mnogostruke, istovremeno su malobrojni radovi i analize razvoja arhitekture u Istri.

Oblici nastambi predstavljaju proces prepletanja čovjeka s opipljivim svijetom koristeći se prikladnim prostorima (pećine i polupećine) te dostupnim materijalom za gradnju (drvo, kamen). Od većega broja paleolitskih i mezolitskih pećinskih staništa u Istri izdvajam sustav pećinskih objekata Šandalja na jugu Istre, Romualdovu pećinu u Limskom kanalu i Pupićinu peć u Veloj dragi. Pećine kao specifični fenomeni u prostoru s obzirom na vrijeme i način korištenja, mogu predstavljati glavne (Pupićina pećina) i specijalizirane naseobine (Abri Šebrn), te kratkotrajna boravišta (Šandalja, Podosojna peć, Abri Šebrn, Klanjčeva peć, Romualdova pećina). Kratkotrajna boravišta služila su kao mjesto boravka tijekom migracija, nadziranja kretanja, nadziranja širega područja, logistički kampovi. U pećinama se i sahranjivalo (Laganiši). Analize i objašnjenje prostorne organizacije u pećinama učinjene su interpretacijom arheoloških nalaza (materijalna kultura, antropološki i osteološki nalazi) i provedenim etnoarheološkim istraživanjima.

Iako i dalje nastanjene, pećine Istre s nastupom novoga doba, neolitika, ne predstavljaju više primarna staništa (pripečak Šaraja), već novopridošlo stanovništvo gradi prva sela s nastambama namijenjenim trajnom boravku (nalazišta uz morsku obalu: Vižula, Pradišel, Verudica – Ribarska koliba; na uzvišenim položajima: Veli Vrh kraj Pule, Vela Gromača kraj Kavrana; mjestima budućih gradina: Vrčevan, Šandalja, Nezakcij, Vrčin, Sv. Mihovil kraj Bala). Grupiranje nalazišta s obzirom na teritorijalne granice gospodarskoga prostora od oko 5 km, govori o gustoći naseljenosti određenoga područja na kojem se ističu pojedini lokaliteti kojima bismo mogli pripisati vodeću ulogu (Veli Vrh) kojima gravitiraju okolna nalazišta. Slična pojava zabilježena je i nekoliko tisuća godina poslije, u razmještaju gradinskih naselja brončanog i željeznog doba. Takva nalazišta podrazumijevaju i istovjetnost načina gradnje stambenih objekata. Tijekom metalnih razdoblja, iako su pećine i dalje u upotrebi, primarni vid naseljavanja postaju gradine. Kuće su na gradinama bile sagrađene na terasama, zbijene u nizu jedna pored druge (Monkodonja, Glavica kraj Radmani, Karaštak). Zbog bolje zaštite mogle su biti građene uz bedeme i zidove gradina (Monkodonja, Monkas). Njihovi tlocrti mogli su biti četvrtasti ili kružni. Od dosad istraženih primjera može se govoriti o pretežno četvrtastim temeljima poput onih na Monkodonji, Kasu ili Glavici kraj Radmani. Dimenzije četvrtastih kuća mogu biti od 4 x 6 m (Monkas), 7 x 3,50 ili 8 – 5,5 m (Monkodonja) do 15 m (Glavica 95). Širina zidova varira od 60 cm (Monkas) do nekoliko metara (Vrčin). Zbog stanja nalazišta i malog uzorka istraženih objekata, i o podovima kuća znamo relativno malo. Podovi su mogli biti od nabijene zemlje (Monrupino), ukopani u živu stijenu (Monkas), od pravilno poredanih plosnatih oblutaka ili pak od nabacanoga kamena kao na gradini Monkas. O prostornoj organizaciji unutar kuća također postoje oskudni podaci. Najbolji rezultati dobiveni su istraživanjem gradine Monkodonja gdje stambena arhitektura pokazuje kompleksnost problema stanovanja u prapovijesnim naseljima: razmještaj objekata u naselju, oblik kuća, način gradnje kao i organizaciju prostora unutar kuća nalazišta datiranog od 2000. do 1200. g. pr. Kr. Njihovim oblikom, veličinom i načinom gradnje pokazuju socijalnu diferencijaciju naselja (»gornji i donji grad«). Kad govorimo o stanovništvu,

valja naglasiti da razmjestaj i veličina gradina kao i veličina i izgled kuća na njima pokazuju hijerarhijsku diferencijaciju ljudskih skupina, a u naseljima socijalnu osjetljivost.

Osim stambenih objekata na gradinama u Istri, ali i šire, tijekom brončanoga doba moramo računati i na tzv. izvangradinske prostore (uz Limsku dragu). Mjesta boravka svakako moramo tražiti i u vrtačama gdje su pomnim pregledom terena primijećeni prapovijesni objekti (Crveni Vrha kraj Savudrije, položaj Valkadin, u vrtači kraj stancije Markocija kraj Buja).

U svezi sa specifičnim organizacijskim oblicima zajedničkoga života ljudskih grupa, analiza prostora i građe otvara još jedno važno pitanje naseljavanja: postojanje fenomena centralnih naselja, dominantnih gradina koje su mogle biti gospodarski ili religijski centar šire rodovske zajednice (Vrčin, Monkodonja, Kunci, Stari grad kraj Oriča, Mlunska meja).

U željezno doba nastavlja se naseljavanje gradina, dok su pećine služile samo kao sklonište ili pribježište manjih skupina ljudi. Istra je u željezno doba odigrala važnu ulogu u sjeverno-jadranskom svijetu, a bogatstvo, ponajviše materijala iz grobova, kazuje o kontaktima i važnoj ekonomskoj moći njezinih stanovnika, o čijim stambenim objektima ne znamo gotovo ništa.

S aspekta simbolike pojam kuće predstavlja središte svijeta. Ona je slika univerzuma i poveznica zemaljskog i nebeskog svijeta, a može biti viđena kao ženski simbol utočišta, majke i zaštite.

U sagledavanju problema stambene arhitekture valja obratiti pozornost i na komunikacije (kopnene i morske) i veze te njihov utjecaj u nastajanju naselja ili samo objekata u prostoru.

Osim pećina i kuća u Istri poznajemo i stanovanje u zemunicama (u zaljevu Javorika ili Saline na Brijunima, Kargadur kraj Ližnjana) i sojenicama. Jedinstveno prapovijesno naselje na platformama koje su pridržavali piloni zabilježeno je podvodnim arheološkim istraživanjima u uvali Zambratija, na krajnjem sjeverozapadu Istre, između Umaga i Savudrije. Analizom ulomaka keramike nalazište je datirano u razdoblje od kasnoga neolitika do ranoga bakrenog doba.

Danas posjedujemo vrlo malo stratigrafskih sljedova na nalazištima kojima bismo dobili pravu sliku naseljavanja i dužinu te kvalitetu čovjekova boravka. No ipak, svakim novim istraživanjem ili interpretacijom nalaza dolazimo do jasnije slike promjena struktura naselja i nastambi.

U svim prapovijesnim razdobljima Istri i njezino stanovništvo moramo promatrati u sklopu općega mediteranskog prostora gdje je svaka zajednica zajedničkom poticaju dala vlastitu individualnost iskoristivši lokalne resurse čime su razvili različite tipologije.

RIASSUNTO

Alcuni aspetti degli insediamenti e delle abitazioni in Istria durante la preistoria

Lo sviluppo degli insediamenti e delle strutture abitative in Istria è stato condizionato dall'ambiente naturale e dalle necessità delle comunità. La posizione dell'Istria, situata all'estremo nord dell'Adriatico, ha contribuito all'andatura specifica del suo sviluppo, in parte indipendente, ma indubbiamente influenzato come dal Mediterraneo e dall'Europa sud-orientale così dalla Pianura Padana e dalle Prealpi, il tutto in una sequenza temporale continua.

Molti sono i temi collegati alla vita e all'abitare dell'uomo in Istria: l'ambiente naturale, le forme e le tipologie degli abitati e delle residenze, il commercio, l'alimentazione, ed al tempo stesso pochi sono i lavori di ricerca ed analisi dello sviluppo dell'architettura in Istria.

Le forme dell'abitare costituiscono il processo d'incrocio dell'uomo con il mondo sensoriale attraverso l'uso di spazi adatti (grotte e semigrotte) e materiale disponibile per la costruzione

(legno, pietra). Da un numero di grotte presenti sul territorio istriano individuo il sistema di grotte di S. Daniele nel sud dell'Istria, la grotta di S. Romualdo nel Canal di Leme e la grotta di Pupičina in Vela draga. Le grotte, fenomeni specifici nello spazio per quanto riguarda il periodo e il modo d'uso, possono rappresentare insediamenti principali (Pupičina pečina) e specializzati (Abri Šebri), oppure residenze temporanee (S. Daniele, Podosojna peč, Abri Šebri, Klanjčeva peč, la grotta di S. Romualdo). Quest'ultime servivano come abitazione durante le migrazioni, per il monitoraggio degli spostamenti o di spazi più ampi oppure come accampamenti logistici. In alcune grotte avveniva anche la sepoltura (Laganiši). Le analisi e le spiegazioni dell'organizzazione spaziale delle grotte si basano sui ritrovamenti archeologici (cultura materiale, resti antropologici e di ossa) come pure sulle ricerche etno-archeologiche svolte. Sebbene ancora abitate, con l'avvento del neolitico, le grotte in Istria non rappresentano più il luogo di insediamento principale (semigrotta Šaraja): la popolazione sopraggiunta costruisce i primi villaggi con abitazioni atte a residenze permanenti (ritrovamenti sulla costa: Isola del Vescovo presso Medolino, Pradisel, Verudella – Capanna del pescatore; in posizione sopraelevata: Monte Grande vicino a Pola, Monte Gromazza presso Cavrano; nei luoghi dove in futuro sorgeranno i castellieri: M. Vercivan, S. Daniele, Neazio, M. Orcino, S. Michele presso Valle). Il raggruppamento degli abitati in base ai confini dello spazio commerciale di circa 5 chilometri, dimostra la densità abitativa di un territorio specifico sul quale si distinguono località alle quali si potrebbe attribuire un ruolo di primo piano (Monte Grande) e attorno alle quali gravitano gli abitati circostanti. Lo stesso fenomeno è stato riscontrato anche alcuni millenni più tardi nella disposizione degli insediamenti fortificati dell'età del bronzo e del ferro. Questi ritrovamenti implicano la stessa regola di costruzione degli edifici. Durante l'era dei metalli, sebbene le grotte fossero ancora in uso, le fortificazioni rappresentano la tipologia di abitato principale. In questi insediamenti le case erano costruite su terrazzamenti, strette in linea le une accanto alle altre (Moncodogno, M. Glavizza presso Radmani, M. Carasta). Per una protezione migliore, esse potevano venir costruite a ridosso delle mura fortificate (Moncodogno, M. Cas presso Valle). Le piante potevano essere rettangolari o circolari. Per ora si può parlare di una maggioranza di fondazioni rettangolari come quelle a Moncodogno, M. Cas o Glavizza presso Radmani. Le dimensioni delle case rettangolari possono essere dai 4 x 6m (M. Cas), 7 x 3,5m o 8 x 15m (Moncodogno) fino ai 15m (Glavizza 95). La larghezza delle mura varia dai 60cm (M. Cas) fino ad alcuni metri (M. Orcino). A causa della condizione dei ritrovamenti e del numero ristretto di abitazioni prese in esame, sappiamo pochissimo sulla pavimentazione delle abitazioni. Le pavimentazioni potevano essere di terra battuta (Monrupino), scavati nella roccia viva (M. Cas), pavimentate con ciottoli lisci oppure di pietre irregolari come a M. Cas. Pochi sono i dati inerenti la disposizione interna delle abitazioni. I risultati migliori si sono avuti dalle ricerche a Moncodogno, dove l'architettura delle abitazioni mostra tutta la complessità del problema dell'abitare negli insediamenti preistorici: la disposizione degli edifici nell'abitato, la forma degli edifici, i modi di costruire, l'organizzazione dello spazio all'interno degli edifici datati dal 2000 al 1200 AC. La forma, le dimensioni e il modo di costruire mostrano la differenziazione dell'abitato («città di sopra e di sotto»). Parlando della popolazione, bisogna sottolineare che la disposizione, le dimensioni e l'aspetto degli edifici mostrano la differenziazione gerarchica degli abitanti e la sensibilità sociale degli abitati.

Durante l'età del bronzo, in Istria e non solo, dobbiamo fare i conti anche con tipologie di insediamento diverse dagli edificati all'interno delle fortificazioni, strutture insediative non fortificate (nei pressi del canal di Leme). Senza dubbio possiamo individuare spazi abitativi nelle

doline dove, dopo un attento esame, sono stati notati edifici preistorici (Monte Rosso presso Salvore, Valcadin, nella dolina vicino alla stanza Marcozia presso Buie).

In combinazione con le forme di organizzazione specifica della vita in gruppo, l'analisi dello spazio e della struttura apre un'altra questione riguardante la popolazione: l'esistenza del fenomeno degli abitati centrali, fortificazioni dominanti che potevano essere centri di commercio e religiosi di più ampie comunità tribali (M. Orcino, Moncodogno, Cunzi, Castelvecchi presso Oric, M. Meia presso Pinguento).

Durante l'età del ferro continua il popolamento delle fortificazioni, mentre le grotte servivano soltanto come rifugio o riparo di piccoli gruppi. L'Istria ha, in questo periodo, un importante ruolo nelle vicende dell'alto Adriatico, mentre la ricchezza, soprattutto materiali provenienti da siti tombali, dimostra i contatti e la grande potenza economica degli abitanti, delle cui abitudini abitative sappiamo ben poco.

La casa come simbolo rappresenta il centro del mondo, è l'immagine dell'universo ed il collegamento del mondo terreno con quello celeste, ma può essere vista come simbolo femminile di rifugio, madre e protezione.

Nel guardare al problema dell'architettura abitativa bisogna fare attenzione anche alle comunicazioni (terrestri e marittime) e relazioni ed alla loro influenza sulla formazione degli abitati o anche solo sugli edifici nello spazio.

Accanto alle grotte ed alle abitazioni, in Istria conosciamo anche l'abitare nelle capanne interrato o semiinterrate (nella Valle Laura o Saline sulle isole Brioni, Kargadur presso Lisignano) e nelle palafitte. Un insediamento su palafitte sorrette da pali, unico in queste zone, è stato ritrovato sommerso nella baia di Zambratia, nel nord dell'Istria, tra Umago e Salvore. In base all'analisi dei cocci di ceramica, il sito è stato datato tra il tardo neolitico e la prima età del bronzo.

Oggi possediamo poche sequenze stratigrafiche dei siti, con le quali avremmo un'immagine completa dello sviluppo dell'insediamento e della durata e qualità della presenza umana. Ciò nonostante, con ogni nuova ricerca o interpretazione dei ritrovamenti, veniamo a scoprire un'immagine più chiara della struttura degli abitati e delle abitazioni.

In ogni periodo preistorico dobbiamo guardare l'Istria ed i suoi abitanti nell'insieme della regione mediterranea, dove ogni comunità ha dato il suo contributo all'incentiva comune utilizzando le risorse locali, sviluppando così tipologie diverse.